

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра церковно-історичних та практичних дисциплін

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

СВЯЩЕНИК ІГОР ВАСИЛЬОВИЧ ЯНЧУК

Магістерська робота

**«УЧАСТЬ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У
ЛІКВІДАЦІЇ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ ТА МОНАСТИРІВ У
ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1943 – 1953 РОКАХ»**

зі спеціальності 041 – богослів'я
галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:
Протоієрей Віталій Клос,
доктор наук із богослів'я,
професор,
професор кафедри
церковно-історичних та практичних дисциплін КПБА

(підпис)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри церковно-історичних та практичних дисциплін КПБА

Чокалюк Святослав Михайлович,
кандидат наук з богослів'я, професор
«___» _____ 20__ р.

КИЇВ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ.....	7
1.1. Історіографія.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	15
РОЗДІЛ 2. ПОЖВАВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1943 – 1948 РОКАХ.....	19
2.1. Православна Церква та суспільна ситуація при становленні на Волині радянської влади в 1943 – 1946 роках.....	19
2.2. Практичні заходи радянської влади для впливу на релігійну ситуацію в регіоні протягом 1946 – 1948 років.....	38
РОЗДІЛ 3. ЛІКВІДАЦІЯ ЧЕРНЕЧОГО ЖИТТЯ У 1947 – 1949 РОКАХ.....	52
3.1. Закриття Мелецького монастиря впродовж 1947 – 1949 років.....	52
3.2. Ліквідація Зимненської жіночої обителі у 1949 році.....	68
РОЗДІЛ 4. НИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1948 – 1953 РОКАХ.....	75
4.1. Масові утиски Православної Церкви у 1948 – 1949 роках.....	75
4.2. Посилення економічного тиску на Церкву в 1950 – 1953 роках.....	92
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	105
ДОДАТКИ.....	115

ВСТУП

Актуальність зазначеної теми полягає у кількох аспектах. Релігійне життя в сучасній Україні має у своїх проявах багато ремінісценцій, як давнього, так і не дуже давнього минулого. Дослідження окремих етапів церковного життя різних періодів, в тому числі радянського, дозволяє багато в чому усвідомити стратегії поведінки як духовенства, так і мирян, у складні часи формальних та неформальних гонінь на Церкву. Розуміння, дослідження та аналіз цих стратегій дозволяє збагнути багато мотивацій поведінки людей в житті сьогоднішньому, знайти відповіді на ті запитання, які висуває теперішній час.

Особливо цінним дослідження церковного життя Волині повоєнного часу є через пряму аналогію із сьогоднішнім – й тоді, й зараз відбувається конверсія духовенства та мирян від однієї церковної структури до іншої. Дослідження цих практик, аналіз подій та мотивацій дозволяє готувати певні рецепти й поради для сьогоднішнього релігійного життя, як для священнослужителів Церкви, так і для мирян.

Глибше занурення у повоєнну епоху також дає підстави відмовитись від загальної поверхневої критики радянського режиму по відношенню до Церкви, а ґрунтовніший аналіз документів епохи дозволяє розрізняти різні періоди у відносинах влади й Церкви, навіть за часів кривавого сталінського режиму. Така візія дозволяє без чорно-білих тонів сприймати не тільки історичні події минулого, але й ставитися до сьогоднішнього, з розумінням та смиренням сприймати дійсність.

Вивчення абсолютно різнопланового досвіду діяльності Церкви на Волині у воєнний та повоєнний період дозволить прогнозувати певні ситуації які можуть виникнути під час значних церковно-суспільних зрушень в сучасній Україні та запропонувати варіанти рецептів виходу із цих ситуацій із найменшими втратами з огляду на попередній досвід.

Аналіз та переосмислення такого історичного багажу дає змогу об'єктивно та неупереджено дивитися на процеси, що відбуваються в нашій державі, робити певні прогнози та формувати стратегії поведінки в сучасних умовах, використовуючи набутий історичний досвід недалекого минулого, яке багато в чому перегукується із сьогоденням.

Об'єктом нашого дослідження є Православна Церква на Волині у 1943 – 1953 роки.

Предметом магістерської роботи є особливості церковного життя, відносин між владою та Церквою у Волинській області протягом 1943 – 1953 років.

Метою нашого дослідження є всебічне вивчення різних аспектів православного релігійного життя Волині у зазначений період.

Відповідно до мети, постають й **завдання** нашої роботи:

- проаналізувати наявні літературу та джерела з цієї проблематики;
- визначити причини погравлення релігійного життя у Волинській області в 1943 – 1945 роках.
- висвітлити практичні заходи радянської влади для впливу на релігійну ситуацію в регіоні протягом 1946 – 1948 років.
- з'ясувати глобальні причини та регіональні особливості ліквідації чернечого життя в області;
- розкрити причини початку масових утисків Православної Церкви у 1948 – 1949 роках.
- окреслити фактори посилення економічного тиску на Церкву в 1950 – 1953 роках.

Географічні межі нашої роботи окреслюються територією Волинської області у її адміністративно-територіальних межах в 1943 – 1953 роках, із відповідними змінами у кількості та адміністративних кордонах районів, що відбулися протягом зазначеного часу.

За потреби, ми розширюємо ці межі, зокрема на територію Рівненської області, яка разом із Волинською областю у той час входила до Волинсько-Рівненської єпархії Російської Православної Церкви.

Хронологічні межі визначаються знаковими подіями, які значно вплинули на життя краю. Нижня межа – 1943 рік – початок переходу території Волинської області під радянську владу та впровадження радянських норм, в тому числі у релігійному житті, які стали реальністю після кардинальної зміни ставлення до Православної Церкви із вересня 1943 року.

Верхня межа – 1953 рік – рік смерті радянського диктатора Сталіна, після якої в житті країни відбулися значні зміни, які стосувалися в тому числі й Православної Церкви.

Методологічна база роботи. Відповідно до мети і завдань дослідження в роботі використано комплекс дослідницьких методів. Робота ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності, всебічного і комплексного підходу до вивчення даної теми, застосування принципів мікроісторії.

Основними методами, що використовувались при написанні роботи були: класифікація та систематизація зібраного матеріалу, його узагальнення. При опрацюванні кількісно-якісних параметрів життя Церкви у цей період застосовувався статистичний метод. Проблемно-хронологічний метод ми використовували при визначенні основних етапів життя Церкви на Волині у зазначений час, спільного та відмінного у них. При погляді на загальне життя Православної Церкви у СРСР та конкретно-історичну ситуацію на Волині ми застосовували порівняльно-історичний метод дослідження. При аналізі архівних документів користувалися конкретно-історичним методом дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає, по перше, у оприлюдненні й осмисленні значної кількості архівних джерел, які знаходяться у двох українських архівосховищах – Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) у місті Києві та Державному архіві Волинської області (ДАВО) у місті Луцьку, а по друге, у систематизації розрізнених відомостей з різних джерел, в першу чергу архівних, з життя Православної Церкви Волині у 1943 – 1953 рр. та формування суб'єктивного дослідницького погляду на ці історичні події.

Апробація результатів дослідження здійснена на Всеукраїнській науковій конференції «IX Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків. Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс» у формі доповіді «Історія Православної Церкви на Волині у роки Другої світової війни через призму долі священника о. Василя Мисечка».

Структура роботи: робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновку, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 101 сторінка, кількість найменувань опрацьованих джерел та літератури сягає 102 пунктів.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Історіографія

Розгляд питання огляду всього масиву літератури, якій ми використовували під час написання нашого наукового дослідження, розпочнемо із кількох методологічних принципів. По-перше, ми вважаємо, що використання всього масиву світської літератури, написаної по даній проблематиці з 50-х років до середини 80-х років ХХ ст. є неприпустимим, як з наукової точки зору, так і з морально-етичної.

Ми свідомо відмовляємося від залучення та використання радянської літератури для написання нашої роботи, оскільки, відшукувати зерна правди у глобальному масиві брехні не вважаємо правильним, тим більше, що вся ця інформація є в інших джерелах та літературі. Ми не сприймаємо аргументацію того, що в часи СРСР теж відбувалися історичні дослідження і їх треба використовувати із поправкою на цензурні обмеження. Якщо у випадку із соціальною чи політичною історією такий підхід допустити можна, то у випадку із історією Церкви це є неправильним.

По-друге, ми з певною пересторогою та обережністю ставимося до робіт з історії Церкви у СРСР, які написані російськими емігрантськими колами прорадянського та монархічного спрямування, а також сучасних авторів, які є апологетами РПЦ. Вони так само не бажають бачити глибинних, важливих та самобутніх процесів, що відбуваються в Українському Православ'ї, тому їх роботи не можуть бути виваженими та достовірними, проте вони мають хоча б значний масив достовірного фактографічного матеріалу.

Вважаємо, що найбільш об'єктивними, неупередженими та адекватними є праці саме українських істориків від початку 90-х рр. ХХ ст. Саме вони стали основними для використання при написанні нашої наукової роботи, але це не означає, що до такого типу робіт не застосовується критичний метод дослідження.

Тож, розглядаючи історіографію даного питання відзначимо, що першими текстами не документального, а історіографічного характеру про історичні події у Волинській єпархії цього часу є дописи у Журналі Московської патріархії, який почав виходити із 1943 року, після фактичного нового заснування РПЦ. Зокрема, відзначимо статті протоієрея о. Г. Юркевича вміщені у №1 за січень 1948 року під назвою «З Волинської єпархії» [28] та у №9 під назвою «Акт по закінченню навчального року в семінарії» [21]. У цих текстах описуються події, що мали місце у єпархії в цей час.

Щодо емігрантської літератури цього часу відзначимо узагальнюючі праці російського емігрантського дослідника Дмитра Поспеловського «The Russian Church under the Soviet Regime, 1917 – 1982: In 2 vols» NY, – 1971» [103] року видання та його ж узагальнююча праця «Православная церковь в истории Руси, России и СССР» 1996 року видання. У цих працях автор намагається подати історію Православної Церкви у СРСР у достатньо виваженій науковій концепції із урахуванням модерної європейської літератури, але його симпатії до російської версії Православ'я є абсолютно очевидними.

Головний масив історичної літератури, який вирізняється неупередженістю та об'єктивністю починає з'являтися тільки із розпадом СРСР. У Росії виходять нові праці, що носять концептуально новий характер у написанні церковної історії. У своїй роботі ми використовували праці Михайла Шкаровського «Смена религиозной политики Советского государства в годы войны и ее последствия», що побачила світ у 1995 році у збірнику «Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне» [100]. Його ж монографію 2000 року «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)» [99].

Також відзначимо монографічне дослідження Сергія Болотова «Русская православная церковь и международная политика СССР в 1930-е – 1950-е годы» [34], яка побачила світ у 2011 р. Важливою є праця священника Олександра Кирєєва «Епархии и архиереи Русской Православной Церкви в 1943 – 2005 годах» [56] 2005 року виходу, де зібрано інформацію про те, де й коли служив котрийсь з священників чи єпископів РПЦ у повоєнний час.

Базовими тестами для написання нашої роботи з сучасних методологічних позицій стали класичні праці українських авторів з історії Церкви – Івана Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» [46], Івана Огієнка «Українська церква: Нариси з історії української православної Церкви» [66], Юрія Федоріва «Історія Церкви в Україні» [90], у яких історія українського Православ'я писалася із українського погляду.

Залучення цього масиву літератури, раніше забороненого та недоступного, дало змогу об'єктивніше поглянути на історію Церкви та події церковної історії, що мали місце на Волині у 1943 – 1953 роках. Також важливими є праці вітчизняних релігієзнавців, які із початком незалежності також незаангажовано та неупереджено розглядають у своїх наукових роботах різні аспекти церковного життя. Ці роботи мають здебільшого концептуальне значення. До таких праць відносимо колективну роботу «Історія релігій в Україні» [55] та наукове дослідження Віктора Єленського «Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990)» [54].

Важливою складовою наукової літератури стали праці українських істориків та краєзнавців, які з одного боку, досліджували діяльність РПЦ на території УРСР, а з іншого, знаючи регіональні особливості, по науковому аналізували діяльність Церкви саме на Волині, саме вони стали піонерами у формуванні об'єктивнішого та незаангажованого погляду на ці історичні події.

Першим серйозним науковим дослідженням в епоху незалежності України, яке з нових підходів ставилося до Церкви стало монографічне

дослідження Олександра Лисенка «Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 рр.» [59], яке побачило світ у 1998 році.

У цій монографії автор чи не вперше з нових позицій розглянув розвиток церковного життя в УРСР. Вчений розглянув історію Церкви саме з українських позицій, відмовився від навішування ярликів та спробував об'єктивно та неупереджено поглянути на надскладні події того часу. Ця праця стала фактично першою у новітній українській історіографії, що стоїть на модерних наукових позиціях та стала певним дороговказом для подальших історико-наукових розробок цієї проблематики і досі лишається актуальною.

Після нього, у 1999 році кандидатську дисертацію на тему «Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)» [52] захистив В'ячеслав Гордієнко, де багато тез, виголошених у монографії Лисенка, були розвинені та поглиблені. Автор так само стоїть на позиціях неупередженості та об'єктивності, відмовившись від штампів радянської історіографії.

Значною науковою подією став вихід солідної монографії Віктора Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс» [47], яка побачила світ у 2005 році. Хоча, як видно з назви вона мала не стільки історичний, скільки політологічний акцент. У цій книзі автор вперше без ідеологічно-цензурного тиску розглядає відносини, що будувалися між Православною Церквою та Радянською владою у повоєнний час, відслідковуючи складний процес відносин релігійної організації у секулярній державі.

Більш глибоко тему взаємовідносин радянської держави та Православної Церкви дослідив Олег Бажан у своїй науковій розвідці «Державна політика у сфері релігійного життя в Українській РСР наприкінці радянсько-німецької війни» [32] опублікованій у «Наукових записках» Києво-Могилянської

академії в 2006 році. У тексті автор більш глибоко та детально досліджує політику радянської влади в 1944 – 1945 роках, відзначаючи, що хоч формально влада СРСР й відновила Церкву, але майже одразу почала втручатися у певні сфери її діяльності, зокрема функціонування монастирів.

Окрема розвідка авторства Петра Киричевського присвячена взаємовідносинам радянської влади та Православної Церкви у зазначений період – «Вплив вищої церковної ієрархії та монастирського керівництва на життєдіяльність чернечих громад у 1940-1960-х рр. ХХ ст. ст.» [57] вміщена 2014 року в академічному щорічнику інституту історії «Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика». Тут глибше розкриваються непрості відносини між радянською владою та відновленим православним чернецтвом, боротьбу проти якого влада почала фактично одразу після пере заснування РПЦ (у 1943 році).

Ці праці написані на широкому джерельному матеріалі із застосуванням новітнього методологічного інструментарію, але присвячені релігійному життю всієї радянської України.

На сьогодні існують декілька праць, які присвячені релігійній ситуації саме на Волині цього періоду. Чи не найпліднішим та найавторитетнішим дослідником історії Православ'я на Волині був Володимир Рожко, який видав низку праць з цієї проблематики.

Безпосередньо теми нашого дослідження торкається його праця – «Нищення православних святинь на історичній Волині комуністичним окупантом у 1944 – 1988 рр.» [79], вміщена у Науковому збірнику Київської православної богословської академії за 2017 рік. У цій розвідці автор досліджує те, які форми й засоби обирав радянський режим для боротьби із Церквою у повоєнний час. Перелічуються конкретні духовні інституції та люди, що постраждали від репресій радянської влади.

Також перу цього авторитетного автора належать такі праці, як «Втрачені православні святині західної історичної Волині 1944 – 1988 рр.»[75], де мова йде про нищення православних святинь радянською владою. Розвідка «Монастир Святого Миколая в селі Мильці»[76] про історію Мелецького монастиря. Дослідження «Волинська Духовна семінарія (1796 –2011 рр.) [74] про заснування та діяльність відновленого духовного навчального закладу. Ґрунтовна праця «Новітні мученики святого українського православ'я на історичній Волині (XX ст.) [77] про священників, що постраждали від тоталітарних режимів у XX столітті на Волині.

Його ж солідне біографічне дослідження «Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії» про активного діяча українського церковного автокефального руху [73]. Розвідка «Професор Іван Огієнко в документальних та історичних джерелах Держархіву Волинської області»[78] має глибокий джерелознавчий підхід до творчості видатного митрополита.

Значний науковий доробок у дослідження Православної Церкви Волині вніс волинський вчений Володимир Борщевич. Його перу належить ряд солідних праць про волинське духовенство, написаних на новітній методологічній базі. Зокрема, це робота «Автономна Православна Церква на Волині» [40] 1998 року, у якій ґрунтовно досліджується історія цієї Церкви. Розвідка про життя священників УАПЦ – «Доля священників УАПЦ Волині у 1944 –1950 рр.» [36]. Важливою та серйозною науковою роботою автора стала монографія «Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція» [41],що побачила світ у 2010 року, де розглядається історія духовенства Волині з нових наукових позицій.

До питання щодо репресій по відношенню до духовенства звернулася Ірина Булига у своїй розвідці «Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни», що побачила світ 2015 року [42].

Важливими текстами є розвідки інших дослідників про долі конкретних священиків. Так відомий дослідник, протоієрей Микола Цап опублікував дві розвідки про персоналії тогочасного церковного життя – «Протоієрей Миколай Тучемський – ректор Волинської духовної семінарії в 1945–1959 рр.» [95] у 2013 році та «Роль єпископа Миколая (Чуфаровського) у заснуванні Волинської духовної семінарії» [96] у 2016 році.

Дослідники Юрій Данилець та Олег Козак у 2017 році надрукували розвідку «Жизнь и деятельность архиепископа Варлаама (Борисевича) (1899–1975 гг.)» про життєвий шлях цього єпископа [53].

Цікавим є також дослідження Лесі Бондарук про яскравий життєвий шлях волинського священика Омеляна Суничука [35]. Це яскравий приклад, коли у красназавчій розвідці висвітлюється життєвий шлях однієї людини – воїна УПА, священика, політичного в'язня радянських таборів та керівника повстання у одному з таборів. Тут можна застосувати мікроісторичний підхід до вивчення цієї проблеми.

Дуже цікавою розвідкою про взаємовідносини спецслужб та діячів Церкви є розвідка Дмитра Веденеєва та Олександра Лисенка «Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.)», яка побачила світ у 2012 році [44]. Продовженням розробки цієї тематики стала праця Дмитра Веденеєва «Духовные учебные заведения Украины как объект оперативной разработки спецслужб (по документальным материалам МГБ-КГБ УССР 1940-х – 1950-х гг.)» [43], що побачила світ у 2015 році.

Написаними на нових методологічних підходах є праці Василя Ткачука «Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиріччя (1944–1955)» про радянізацію західних областей УРСР [85].

Єдиною історіографічною працею з цієї проблематики стала робота Івана Мищака «Сучасна історіографія суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років» [64], яка побачила світ у 2012 році.

За часів незалежної України по тематиці історії Православної Церкви на Волині та суміжної проблематики цього періоду було захищено кілька дисертацій.

У 1996 році Олександр Гаврилук захистив кандидатську дисертацію «Радянська економічна і духовна життя західноукраїнського села у другій пол. 40-х – поч. 50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей)», в якій розглянув різні аспекти радянської західних областей УРСР [51].

У 2002 році Василь Милусь захистив кандидатську дисертацію на тему «Державна влада і Православна Церква на Волині у другій половині 40-х - 50-ті роки ХХ ст.» [63] у якій ґрунтовно аналізувалася політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині у цей період.

У 2013 році Людмила Третяк захистила кандидатську дисертацію «Духовенство Волинсько-Рівненської єпархії Російської православної церкви в 1945 – 1964 рр.» у якій було здійснено всебічний аналіз волинського духовенства, його віковий, освітній рівень [86].

У 2018 році Олександр Федчук захистив кандидатську дисертацію на тему «Волинська духовна семінарія в умовах радянської тоталітарної системи (1945 – 1964 рр.)» [91] у якій всебічно розглянув історію Волинської духовної семінарії у цей період, дослідив різні аспекти її функціонування.

Таким чином, наявна література, присвячена як історії Православ'я в СРСР у 1945 – 1953 роках, так і конкретно Волині цього періоду є різноплановою за своїм науково-методологічним змістом, значною за обсягом і загалом достатньою для написання магістерської роботи.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база нашого дослідження складається із двох типів історичних джерел. Перший – опубліковані матеріали з архівів та тексти того часу. Другий тип – архівні матеріали.

Серед першого типу джерел, ми відзначаємо дуже ґрунтовне видання матеріалів з історії Церкви у Росії в 2008 році – «Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. 1941 –1945»[26]. У цьому збірнику вміщено ряд документів із російських архівів, які містять багато інформації про життя Церкви на Волині у часи Другої Світової війни. Зокрема, у цьому збірнику міститься вкрай ґрунтовний звіт обласного державного уповноваженого по справах релігій при Радміні УРСР по Волинській області М. Діденка до свого республіканського керівника П. Ходченка про відвідини ним Волинської області у 1945 році, який ми не змогли відшукати в українських архівах. У цьому детальному звіті, який мав гриф «секретно» міститься значний масив інформації про релігійне життя Волині згаданого періоду.

Важливими є і самі церковні документи того часу, зокрема опубліковані в мережі Статут та положення про управління Російською Православною Церквою 1945 року [27], які дають вичерпну інформацію про організаційну структуру відновленої Церкви, принципи керівництва нею, базові засади управління тощо.

Надзвичайно цінною інформацією є звіт курського єпископа Пітирима, який він склав для вищого церковного керівництва, об'їхавши у 1944 році звільнені території Західної України із метою докладного вивчення стану церковного життя у регіоні. Масив інформації з цього звіту є важливим джерелом того, як сама Православна Церква оцінювала стан та перспективи свого розвитку у зазначених регіонах [22].

До опублікованих джерел ми віднесли й статті волинського протоієрея Г. Юркевича, які він писав у 1948 році та вміщені у «Журналі Московської патріархії» із вагомих подій життя Волинсько-Рівненської єпархії у цей час і які написані із позицій православного священика, хоча й обмеженого радянською цензурою. Також важливими опублікованими документами є постанови Синоду про призначення ієрархів у Волинській області [23].

Необхідною складовою цього типу джерел є задокументовані усні свідчення конкретних осіб, зокрема записані спогади священика Лева Ліхтанського «Новеллы о протоиерее Льве Лихтанском»[24], де опубліковані спогади безпосереднього учасника подій.

Також певна інформація про репресованих радянською владою священиків міститься у інтернет-базі «База данных новомучеников, исповедников, за Христа пострадавших в годы гонений на РПЦ»[25], де зібрана інформація про священиків, які у той чи інший спосіб зазнали переслідувань від радянської влади.

Головним джерелом інформації при написанні магістерського дослідження стали архівні документи, вміщені у двох українських архівосховищах – Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) у місті Києві та Державному архіві Волинської області (ДАВО) у місті Луцьку.

Із документів ЦДАВОВУ ми використовували фонд № 4648 – «Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР». У цьому фонді міститься значна інформація про релігійне життя в УРСР того часу. Ми досліджували справи, де вміщені списки про наявність монастирів та списки діючих православних церков, циркулярно-інструктивне листування із загальносоюзною Радою по справах РПЦ, листування з українським екзархатом РПЦ, документи на зняття з реєстрації церковних громад, листування з єпископами, заяви та

скарги вірян про відкриття церков та молитовних будинків та вхідну кореспонденцію республіканської Ради.

У цьому зібранні архівних документів міститься значний масив інформації з життя Православної Церкви в радянській Україні, яка надходила в центральний республіканський орган, що регулював відносини держави та Церкви у той період. Щодо Волинської області, то вона представлена як окремим пунктом у статистичній інформації щодо кількості священників та храмів, так і у окремих документах, які стосувалися Волинсько-Рівненської єпархії.

У Державному архіві Волинської області (ДАВО) нами був опрацьований фонд Р-393 – «Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області». У цьому фонді зібрані документи з діяльності обласного уповноваженого.

Безумовно, що одним із головних джерел інформації про стан Православної Церкви є щоквартальні звіти цієї посадової особи щодо релігійної ситуації в області. З радянських чиновників вимагали раз на три місяці писати розлогі звіти, де вони подавали всю поточну інформацію про церковні організації. Там містився детальний звіт про кількість храмів та священників, списки священників, що вибули та прибули до єпархії, проблеми та питання, що виникали у релігійному житті області, інформація щодо релігійних настроїв населення, екстраординарні випадки тощо. У окремих розділах вміщено інформацію про життя монастирів у Волинській області (до часу їх ліквідації) та заснування і функціонування Волинської духовної семінарії.

Також багато інформації міститься у листуванні обласного уповноваженого зі своїм республіканським та союзним керівництвом щодо стану справ Церкви, збережені копії наказів та інструктивних листів від керівних органів Ради у справах Російської православної церкви при Раді

Міністрів СРСР, окремі справи щодо конкретних епізодів життя релігійних громад, наприклад, закриття якоїсь церкви чи ліквідація монастиря.

Також у цьому фонді є загальні справи під назвою «листування по справах РПЦ», де міститься багато інформації щодо життя Церкви, зокрема, скарги вірян на закриття храмів, опис різних життєвих ситуацій, у які потрапили священники, навіть випадки вимагання хабарів від єпископа з боку групи радянських чиновників.

У цілому, ми опрацювали 19 справ із цих архівів із загальною кількістю аркушів більше 400.

Відзначимо, що ми свідомі того, що абсолютна більшість історичних джерел того часу, як документів радянських органів, так і офіційної церковної документації несуть у собі вплив як офіційної радянської цензури, так і самоцензури священників та ієрархів, що бачили радянську дійсність на власні очі.

Тому всі документи ми не сприймаємо як абсолютну достовірну інформацію, яку можна використовувати некритично. Прочитання кожного документу відбувалося із постійною згадкою про той суспільно-політичний контекст, в якому писалися ці документи. Тому до всього масиву інформації, яка є в архівних джерелах ми поставилися критично та із постійним розумінням того, хто це писав і для чого.

Джерельна база з двох державних архівів України має значну кількість документів і у цілому є достатньою для розкриття заявленої у магістерській роботі теми нашого дослідження.

Таким чином, наявний масив прочитаної літератури із її критичним осмисленням та опрацьовані нами архівні документи дають можливість всебічно підійти до розкриття заявленої теми магістерського дослідження та дійти суб'єктивних наукових висновків із цієї проблематики.

РОЗДІЛ 2. ПОЖВАВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1943 – 1948 РОКАХ

2.1. Православна Церква та суспільна ситуація при становленні на Волині радянської влади в 1943 – 1946 роках

З поновленням радянської влади над територіями, що недовго входили до складу СРСР у 1939 – 1941 роках її релігійна політика дещо змінилася. До цього спричинив ряд факторів. По-перше, кардинальна зміна ставлення до Церкви з боку Й.Сталіна, яка сталася 4 вересня 1943 року, коли із залишків духовенства було створену фактично нову Російську Православну Церкву, яка отримала власного патріарха Сергія [97, с. 21].

На цій зустрічі була укладена свого роду усна домовленість між патріархією і Сталіним, за якою диктатор обіцяв прихильну політику і невтручання у внутрішнє літургійне життя Церкви, а вище церковне керівництво брало на себе зобов'язання щодо підтримки радянської влади, особливо її зовнішньої політики.

Зустріч 4 вересня була вирішальною в долі РПЦ. Викликана вона була не лише необхідністю підняти патріотичний дух армії, так як до осені 1943 року загибель нацистської Німеччини вже була очевидною. Однією з причин зустрічі була необхідність відповісти на масове відкриття церков на німецькій території, особливо тепер, коли ці території поверталися під радянську владу; потрібно показати населенню, що релігійна політика вже не та, що була до війни [71, с. 299].

Історики по різному оцінюють цей крок радянського диктатора, що після десятиліть гонінь на Церкву, раптом створив всі умови для відновлення Православної Церкви.

В цілому, ми можемо погодитися, що відновлення РПЦ на чолі з патріархом це була така собі спроба перетворити Московську патріархію в свого роду православний Ватикан. Це отримало своє підтвердження й у

подальшому, коли в повоєнний час відбулася спроба скликати міжправославну конференцію в Москві на честь 500-річчя фактичної автокефалії Російської Церкви. Задум цей озвучив вперше патріарх Олексій. Передбачалося, що з'їдуться всі патріархи і конференція отримає значення мало не 8-го Вселенського православного Собору.

Але Константинополь нагадав Московській патріархії, що скликати міжправославні форуми – прерогатива Вселенського патріархату. Східні патріархи на конференцію не з'явилися, надіславши тільки своїх представників. Причому грецькі Церкви погодилися брати участь тільки в богослужіннях, але не в конференції, яка таким чином перетворилася лише в нараду Церков країн, які перебували під радянською владою. Це переконало Сталіна, що Московська патріархія не має для його політики, внутрішньої або зовнішньої, особливого значення. То ж і ставлення до неї почало погіршуватися, але до нової хвилі репресій не дійшло [103, р. 155].

Також надто вагомою причиною став майбутній перший офіційний візит до СРСР делегації англіканської Церкви на чолі з архієпископом Йоркським, другою особою Церкви після архієпископа Кентерберійського. Англікани давно клопотали перед радянською владою про таку зустріч. Сталін хотів, щоб їх очам представ патріарх з урочистою службою в патріаршому соборі, щоб у них склалося враження про існування в СРСР благополучної Церкви і про релігійну свободу в країні.

Напередодні Тегеранської конференції нехтувати візитом англіканської Церкви було не можна. Тому, коли митрополит Сергій сказав, що «найбільше Церква потребує скликання Собору і обрання патріарха і що для підготовки Собору потрібно не менше місяця, Сталін відповів, що це занадто довго і він надасть військовий авіатранспорт і всі необхідні засоби, але, щоб Собор був скликаний негайно. І він був скликаний через чотири дні – 8 вересня» [103, р. 156].

По друге, під час перебування частини радянських територій, та й Волині зокрема, під владою Третього Рейху тут бурхливо розвивалося релігійне життя. Відновлення релігійного життя на території всієї України відбувалося досить активно.

У Київській єпархії, наприклад, де до 1941 року залишалося всього три відкритих церкви, через два роки їх було вже 798 – 500 автономних і 298 автокефальних – що становило майже половину дореволюційного рівня; число священників зросло до 1034 – 600 автономних і 434 автокефальних, тобто 70 відсотків від дореволюційного [71, с. 295].

У сучасній українській історіографії прийнято ділити православну спільноту на території, окупованій третім Рейхом на автономістів та автокефалістів. Так, автокефальна Церква на чолі з номінальним митрополитом УАПЦ Полікарпом Сікорським відстоювала незалежність Українського Православ'я. Сам владика Полікарп у 1939 році відмовився від канонічного підпорядкування Московської патріархії та був усунутий із посади місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Сергієм Страгородським.

У вересні 1941 року він очолив «Тимчасову адміністрацію Української православної церкви» на Волині, архієпископ Луцько-Ковельської єпархії. Декретом від 24 грудня 1941 року митрополитом Діонісієм Валединським призначений на посаду тимчасового адміністратора «Православної автокефальної церкви на звільнених землях України». Ініціатор висвячення в роки війни нових єпископів УАПЦ і проведення собору єпископів УАПЦ в Пінську (нині місто Брестської області, Білорусь; 9-10 лютого 1942 року). Із травня 1942 року – митрополит УАПЦ. «За підозрою у зв'язках з українським націоналістичним підпіллям представники окупаційних властей обшукали приміщення митрополита. Водночас були ув'язнені і страчені найближчі помічники владика Полікарпа священники М. Малюжинський та М. Мисечко» [70].

З іншого боку, на окупованих німцями територіях виникла інша церковна структура. «На архієрейському соборі у серпні 1941 року в Почаївській лаврі за участі архієпископів Олексія Громадського, Симона Івановського, єпископів Веніаміна Новицького і Пантелеймона Рудика було вирішено: а) до помісного Собору Православної Церкви в Україні вважати її канонічно залежною від Московського патріархату РПЦ; б) повернути їй права автономії; в) надати старшому з ієрархів архієпископу Олексію повноваження обласного митрополита. На соборі єпископів у грудні 1941 року Олексія Громадського оголошено митрополитом Волинським і Житомирським та екзархом України. Канонічною підставою утворення Автономної Православної Церкви (АПЦ) стали рішення Всеросійського помісного Собору (1918 року затверджені патріархом Тихоном) про автономні права Православної Церкви в Україні. АПЦ, за різними оцінками, мала 16 архієреїв, 5600 приходів. Їй належали обидві Лаври – Києво-Печерська і Почаївська, а також майже всі (крім 4, що перебували у складі УАПЦ) монастирі. Під час окупації висвячені близько 400 пастирів. У 1943 – 1944 роках діяла Кременецька духовна семінарія» [30].

У жовтні 1942 року відбулася «зустріч митрополита Олексія з автокефальними єпископами Мстиславом Скрипником і Никанором Абрамовичем, результатом якої стало підписання Акта про об'єднання автономної і автокефальної Церков. Унаслідок тиску німецької влади і власної ієрархії митрополит Олексій 16 грудня визнав акт недійсним. Міжконфесійні тертя стали однією з головних причин страти Олексія Громадського, єпископа Михайла Тарнавського та трьох десятків священників АПЦ бойовиками ОУН.

АПЦ визнавала окупаційну владу і виконувала її розпорядження. З приходом радянської влади більшість її ієрархів репресовано, а рядовий клір перейшов до складу РПЦ» [30].

Одразу після звільнення радянськими військами Волині духовне життя у краї виявилось дезорганізованим. Через відсутність ієрархії рядове духовенство, позбавлене управління, мусило самостійно пристосовуватися до нових реалій життя. Чимало православних парафій взагалі залишилося без священників та псаломщиків і з інших причин. Протягом 1942–1944 років було вбито близько п'ятдесяти духовних осіб Волинської області [14, арк. 229–233].

У Московській патріархії, яка взялася відновлювати свою церковну юрисдикцію у опанованих регіонах СРСР, повною інформацією про стан справ у церковному житті Західної України не володіли. Однак, там були переконані, що під час війни Церква в Україні, а особливо та її частина, яка входила до автокефальної юрисдикції, опинилася у розколі, і виправити такий стан справ зможуть тільки вірні радянському режиму ієрархи. Тому у лютому 1944 року на посаду митрополита Київського і Галицького, екзарха України був призначений Іоан Соколов [81], який жодного дня не служив в Україні [56, с. 131].

Для вивчення ситуації й прийняття необхідних заходів, направлених на ліквідацію розколу, на Волинь вирушив архієпископ Курський Пітирим Свиридов, який протягом березня – червня 1944 року об'їздив Волинську та Рівненську області, затверджуючи на парафіях духовенство [50]. Священнослужителі, які отримали посвяту від архієреїв УАПЦ, за вказівкою патріархії були рукопокладені архієпископом Пітиримом повторно, а псаломщики приймалися у молитовне спілкування з патріархією через покаєння.

Повернувшись із Волині, архієпископ Пітирим підготував звіт, у якому звернув увагу на те, що наприкінці німецької окупації «церковне життя повністю завмерло», адже «люди боялися відвідувати церкву, а священники боялися служити, бо німці часто оточували церкви, ловили людей і вивозили у Німеччину, а більше розстрілювали» [22].

Публікуючи в офіційному часописі РПЦ тільки ту частину звіту ієрарха, що стосувалася звірств фашистів-окупантів та їх впливу на розлад церковного життя, у Московській патріархії наче натякали, що з відновленням на Волині радянської влади припинилися страждання, які довелося пережити усім мирним мешканцям краю, у тому числі й віруючим.

Завдяки такому заграванню із комуністичною системою РПЦ отримала можливість значно зміцнити свою структуру.

Подібні дії церковних ієрархів робили Церкву повністю залежною від режиму, що прагнув контролювати її і використовувати у своїх цілях. Якщо російське духовенство за роки війни виявило достатньо лояльне ставлення до державної системи, то західноукраїнські священнослужителі набули негативної репутації в очах влади, що відновлювалась.

Тому одразу після взяття Волині під свій контроль після німецької окупації радянські органи безпеки почали репресії проти священнослужителів, звинувачених у зв'язках із німецькими окупантами та українським націоналістичним рухом.

Загалом тільки протягом 1944 року у Волинсько-Рівненській єпархії було арештовано декілька десятків священно- і церковнослужителів.

У Рівненській області, що входила разом із Волинською областю до однієї єпархії, протягом 1944–1951 роках було вбито чи репресовано 133 священно- і церковнослужителі [42].

Хоча й відомі факти арештів священників, які у роки окупації стояли на автономістських позиціях, більшість підозр радянської влади падала на духовенство, яке входило на той час в Автокефальну Церкву. Відчуваючи це, деякі священнослужителі автономної орієнтації вимагали усунути із благочинницьких місць тих отців, які раніше входили в УАПЦ.

Отже, у 1944–1945 роках поміж духовенством ще залишалися деякі непорозуміння, що ґрунтувалися на різних церковних юрисдикціях у роки окупації. Якщо прибічники Автономної Церкви фактично одразу із визволенням Волині визнали свою приналежність до Московської патріархії, то серед колишніх вірних УАПЦ знаходилися й такі священнослужителі, які деякий час ще продовжували називати свої парафії автокефальними.

У процесі позбавлення Православної Церкви на Волині національних рис радянська влада добре усвідомлювала необхідність мати на чолі Волинської єпархії контрольовану нею особу.

Одразу після входження до м. Луцька Червоної армії, органами безпеки був завербований єпископ Фотій Тимощук [44, с. 81], який мав широкі зв'язки у церковних колах і встиг побувати як в автокефальній, так і в автономній юрисдикції. Саме його НКДБ планувало залишити у Луцьку як правлячого архієрея, однак, серед місцевого духовенства Тимощук мав неоднозначну репутацію.

Компрометуючі єпископа Фотія факти повідомили архієпископу Курському Пітириму, котрий передав їх патріарху, і кандидатура Тимощука, як правлячого єпископа Волинської єпархії затверджена не була [91, с. 56].

Ще під час перебування на Волині архієпископа Пітирима 13 травня 1944 року на єпископа Луцького в Москві був висвячений Максим Бачинський. Його інколи вважають першим повоєнним архієреєм на Волині. Насправді ж до виконання своїх обов'язків він не приступив, бо з нез'ясованих причин уже 23 травня був призначений єпископом Вінницьким і Кам'янець-Подільським [91, с. 57].

Того ж дня єпископом Волинським і Луцьким став 59-річний Микола Чуфаровський, за два дні до цього рукопокладений у сан єпископа Полтавського і Кременчуцького [23].

Показово, що на Волинську кафедру Московська патріархія затвердила архієрея, котрий зовсім не був знайомий з особливостями церковного життя у Західній Україні, адже усе своє священицьке служіння він провів у Росії.

Єпископ Микола народився у сім'ї псаломщика Ярославської губернії. У 1884 році закінчив Ярославську духовну семінарію та два курси Варшавського університету. Від 1910 року служив священиком у різних єпархіях Росії, а у 1943 році овдовів і прийняв чернецтво [56, с. 346].

Владика прибув до Луцька тільки у липні 1944 року, тобто після повного визволення Волині від німецької окупації. На цей час тут знаходився ще один визнаний Московським патріархатом архієрей – єпископ Іов Кресович, який в роки війни належав до автономістів і очолював Кременецько-Дубенську кафедру. Він був одним із небагатьох архієреїв, що не евакуювалися разом із окупантами, але до кінця залишилися зі своєю паствою. Владика Іов став вікарієм єпископа Миколи, однак реальної участі в управлінні єпархією не брав, не будучи прихильником жорстких заходів правлячого архієрея щодо колишніх автокефалістів. Крім цього, єпископа Іова підозрювали у зникненні частини архіву митрополита Олексія Громадського з особистими даними духовенства, з якими не встигли ознайомитися співробітники НКДБ. В умовах тиску на нього владика Іов подав прохання про переведення на іншу кафедру і 14 лютого 1945 р. був призначений єпископом Ізмаїльським [91, с. 57].

Єпископу Миколі за короткий час вдалося завоювати довіру радянської влади та церковного керівництва, адже він прагнув чітко виконувати ті вказівки, що отримував як від церковної так і світської влади. Продовжуючи виконувати розпочату єпископом Пітиримом справу, тільки протягом другої половини 1944 року Чуфаровський перевисвятив близько двадцяти рукопокладених у 1942–1943 роках священиків Волинської єпархії [91, с. 58].

З лютого 1943 року у Православній Церкві в Україні почався процес повного підпорядкування Московському Патріарху і Священному Синоду. Московська Патріархія поставила в Україну нових єпископів. Усе духовенство УАПЦ було заново перевисвячено.

Єпископат і значна частина духовенства УАПЦ (за винятком митрополита Феофіла Булдовського, який, не покаювшись, помер у тюремній лікарні) змушені були виїхати за кордон. Іншій частині духовенства, що не залишила Батьківщину, було запропоновано пройти так звану процедуру «очищення» від автокефалізму, привселюдно осудивши послідовників митрополита Полікарпа Сікорського, і «возз'єднатися» з російським православ'ям. «Невозз'єднаних» священників чекало тривале заслання (упродовж 1944 – 1945 років каральними органами в УРСР було заарештовано 374 православні священники [32, с. 35]).

Для прикладу після собору 1946 року греко-католицьке духовенство РПЦ приймала у «суцому сані», без перерукопокладення, незважаючи на те, що з 1596 року вона знаходилася під анафемою РПЦ.

У цілому відзначимо, що у 1943 – 1944 роках помітне жваве релігійне відродження, на яке радянська влада здійснювала мінімальний репресивний тиск. Більшість храмів і монастирів, що були відкриті під час німецької окупації, залишалися діючими.

В Києві, Одесі і Луцьку були відкриті дворічні богослівсько-пастирські курси, які згодом стали семінаріями. Цікаво, що Раднарком зобов'язав місцеві органи влади знайти приміщення для них [26, с. 391].

З іншого боку, всі здобутки минулого щодо українізації Церкви було викорінено. Виняток становила лише Галичина, де дозволялися проповіді українською мовою. Видавався журнал «Православний вісник», який спочатку призначався для західних областей, а згодом став розповсюджуватися по всій Україні. Тираж українського видання був

обмежений. Публічна атеїстична пропаганда була припинена, але атеїстичне виховання дітей і молоді в школах і вищих навчальних закладах тривало. Церква в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, була поставлена під контроль держави.

Був створений спеціальний державний орган – Рада у справах Російської Православної Церкви, пізніше – Рада у справах релігій. Без дозволу цього органу не відбувалося жодного призначення священиків на парафії, а єпископів – на єпархії. Діяльність Церкви в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, була суворо обмежена законом, але відкритої публічної антирелігійної пропаганди тоді не фіксувалося.

Що стосується відкриття церков, відновлення в них богослужінь, то число храмів, повернутих Церкві на територіях, що не потрапили під ворожу окупацію, не йшла ні в яке порівняння з чисельністю відновлених храмів на окупованій території. Всього в СРСР в 1947 році діяло 14092 православних храмів, включаючи 2491 храм, який перейшов від уніатів, з яких тільки 1270 були відкриті на радянських територіях, що не потрапили під окупацію, а 7547 – на колишніх окупованих територіях [71, с. 301].

Повільність відкриття храмів була обумовлена процедурою, встановленою Раднаркомівською інструкцією № 1325 від 28 листопада 1943 року. За нею «віруючі повинні були подавати клопотання до місцевої Ради, яка мала право відмовити у відкритті, але не дозволити його. Якщо Рада не виносила негативного рішення, то клопотання спрямовувалося до Ради у справах Російської Православної Церкви, яка «виносила своє попереднє рішення» і представляла їх в Раднарком республіки. У разі схвалення Раднаркомом, Рада у справах Російської православної церкви повідомляла про остаточне рішення місцевій Раді. Процедура відкриття храму, таким чином, затягувалася на рік, два і навіть більше» [71, с. 301].

Про своєрідний релігійний ренесанс в Україні у першій половині 1940-х років свідчать і особисті спостереження уповноваженого Ради по справах

РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. Ходченка під час поїздок по Київській області. У чернетковому варіанті «Інформаційного звіту уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР по Українській РСР за другий квартал 1945 р.» він писав: «...Особисті спостереження та деякі фактичні матеріали, а також інформація з місць показує, що церковне життя йде на підйом, активність церковників та віруючих зростає... Про активізацію церковників свідчить і такий факт: в 1944 р. заяв на будівництво нових церков від віруючих не надходило, а в 1945 р. було прийнято 10 делегацій, які наполегливо вимагали дозволу на будівництво нових церков» [32, с. 33].

За твердженням М. Шкаровського, на 1945 – 1946 роки припав пік у поліпшенні церковно-державних відносин. Він пояснював це гострою зацікавленістю радянського керівництва у міжнародній діяльності Московської патріархії. У перші післявоєнні роки держава зробила цілий ряд значних поступок, що порушували закон 1929 року, хоча і в цей період в релігійній політиці явно не вистачало послідовності. Зміни охопили не всі віросповідання, що існували в СРСР[99, с. 324].

Говорячи про кількісний склад духовних осіб Православної Церкви у Волинській області, відзначимо, що радянські чиновники провели свої підрахунки й визначили, що на 1 листопада 1944 року тут налічувалося «400 священиків, 8 дияконів, 21 дяк, було 37 вакансій, а також відзначалося, що 29 церков спалені, а всього приходів було 368» [2, арк. 29]. По районах ситуація виглядала наступним чином: Володимир-Волинський район – 21, Ковельський район – 13, Ківерцівський район – 11, Горохівський район – 18, Камінь-Каширський район – 17, Любомльський район – 28, Луцький район та місто Луцьк – 22, Берестечківський район – 20, Вербський район – 9, Головнянський район – 10, Голобський район – 13, Заболотський район – 10, Локачівський район – 19, Любашівський район – 16, Маціївський район – 16, Маневицький район – 12, Олицький район – 8, Озютичівський район – 7, Теремнівський район – 8, Порицький район – 27, Ратнівський район – 11,

Рожищанський район – 10, Седлищенський район – 9, Сенкевичівський район – 10, Торчинський район – 10, Турійський район – 8, Устилугський район – 4, Цуманський район – 4, Шацький район – 4» [20, арк.2 – 19].

Важливо відзначити, що одним із джерел поповнення чисельності волинського духовенства у 1944 року став приїзд на Волинь виселених із Холмщини священнослужителів. У міжвоєнний період Західна Волинь і Холмщина перебували в межах однієї держави та Церкви. Цілком природним було те, що Волинсько-Крем'янецька єпархія зі своєю духовною семінарією підготувала значну кількість духовних кадрів для інших єпархій, у тому числі і для Варшаво-Холмської. Холмське і волинське духовенство досить часто поєднували кровні зв'язки. Так, о. Георгій Марчук був одним із перших священників, які приїхали у 1944 році на Волинь із Холмщини. Він, хоча і був уродженцем Холмського краю, однак освіту отримав у Крем'янецькій духовній семінарії. Після навчання служив в сані священника на рідній Холмщині. З 1944 року о. Г. Марчук протягом наступних 30-ти років продовжував свій пастирський шлях на Волині [45, с. 17].

Важливим фактом релігійного життя стало те, що священник з Холмської єпархії Гавриїл Коробчук переїхав до Луцька із іконою «Холмської Божої Матері» [94], яка була розміщена у одній із церков Луцька (Феодосієвська церква на Красному). Ікона була розміщена в олтарі священником, що її привіз та став настоятелем цієї церкви [16, арк. 3].

Суворої регламентації зазнавав процес реєстрації релігійних громад. 17 листопада 1944 року уповноваженому ради в церковних справах при Волинському облвиконкомі – секретарю облвиконкома Левченко надійшла інструкція, у якій вимагалось в обов'язковому порядку «закінчити реєстрацію релігійних громад і служителів культу до 1 січня 1945 р.». Встановлювався подекадний табель у якому мала бути зазначена «кількість релігійних громад, скільки з них вже зареєстровано, скільки зареєстровано за декаду та скільки ще залишається» [3, арк. 23].

Знаковою подією для Церкви та мирян стало проведення у січні лютому 1945 року Помісного православного Собору в Москві. Деякі дослідники відзначають, що Помісний Собор 1945 року проходив з широкою участю гостей з східно-православних Церков, відбувся фактично під патронажем радянських органів. На прикладі організації цього Собору відзначається, що сталінська релігійно-політичної модель підтримки так званого світового православ'я була чи не тотожна традиційній політиці російських імператорів, що протегували Церквам православного Сходу [34, с. 147].

На Соборі було обрано нового патріарха Олексія та затверджено Положення про управління Російською Православною Церквою, яке включало в себе 48 статей [27].

Важливо відзначити, що за новим Положенням «На всіх рівнях затверджувалася одноосібна влада клірика – від патріарха до настоятеля парафії. Навіть створення єпархіальної ради при єпископі ставало необов'язковим, воно залишалося за особистим вибором кожного архієрея. Офіційна печатка, за цим Положенням, знаходилася не у патріархії, а у патріарха. Однак печатка вважалася недійсною без державної реєстрації. Іншими словами, до «обрання» патріарха з Радою у справах РПЦ повинно було бути узгоджене питання, печатку якого патріарха Рада зареєструє. Так знімалося питання про вільне обрання патріарха. Те ж стосувалося і печатки єпархіального єпископа, і парафіяльного настоятеля. Єпархіальний єпископ повинен був погоджувати свою діяльність з РСРПЦ [71, с. 304].

Проведення цього собору мало дуже важливі наслідки для подальшого зміцнення становища Церкви у СРСР. Уповноважений Ради у справах православної церкви при Раднаркомі УРСР П. Ходченко у своїй інформаційній доповіді в союзну раду відзначав: «Другий звітний квартал характеризується проявом більшої активності з боку релігійників – духовенства і мирян. Викликано це, головним чином, впливом на настрої релігійних мас фактом проведення Московського Помісного Собору:

обрання патріарха, прийняття звернень, вітання Собору від імені Радянського уряду, відвідування патріархом Києва... Помісний Собор розсіяв тлумачення про те, що «діяльність церкви дозволена тільки на час Вітчизняної війни» і за час, що минув у віруючих і духовенства, і навіть у окремих місцевих радянських працівників, помітно змінилося розуміння, що відновлення діяльності церкви не є тимчасовим явищем». У зв'язку з цим в практичній діяльності духовенства та віруючих багато в чому можна помітити деяку активізацію»[26, с. 438].

У своєму звіті в Москву Ходченко навів картину святкування дня св. Миколая та Пресвятої Трійці або П'ятидесятниці 22 – 24 травня 1945 року у Волинській області. «В огорожі собору по обидва боки дороги рядами розмістилося понад 50 чоловік жебраків, які просили милостиню. Густо задзвонили дзвони. Ті, хто стоїть і сидять в огорожі на сходинках церкви почали посилено хреститися і звернули свої погляди на будинок, де живе єпископ, який в цей час вийшов і попрямував у супроводі кількох священиків в собор. По обидві сторони дороги, де проходив єпископ, вишикувалися в два ряди люди, особливо діти дошкільного віку, вони під ноги єпископу кидали квіти. В соборі розпочалася служба. Співав хор твори композиторів Бортнянського, Глінки, Рахманінова; резонанс розноситься далеко. У соборі священики і віряни урочисто вручають єпископу грамоту і позолочену дорогу (12 тис. крб.) митру. 22 травня людей було в церкві до 200 – 250 чол. А 24 червня, на Трійцю, церква була заповнена людьми майже вся, багато людей було в церкві, в огорожі, за огорожею. Всі святково одягнені, багато було дідів та бабусь, чоловіків і жінок середнього віку, чимало дітей і дітей шкільного віку. Серед них були місцеві вчителі: Куцевич, Федоренко, Богуславський та ін., які ревно молилися. Все це нагадує старі царські часи. Потрібно сказати, що відвідування церков в місті Луцьку та й в селах області велике. У Мелецькому чоловічому монастирі, Седлищанського району, за повідомленням настоятеля монастиря Вихора, на Великдень було понад

тисячу осіб з різних сіл, головним чином жінок похилого віку» [26, с. 444 – 445].

Окремо радянський чиновник навів інформацію про ставлення волинських священиків до радянської влади та реакцію на це з боку бійців Української повстанської армії: «Навожу кілька слів з циклу настроїв православного духовенства в західних областях. Уповноважений Ради по Волинській області повідомляє: «У бесіді з окремими особами духовенства про статтю «З хрестом чи ножем» (відома стаття радянського пропагандиста Ярослава Галана, - авт.), вміщеній в газеті «Правда України» і в обласній газеті «Червоний прапор», відгукнулися позитивно священики: Романкевич, Кривицький, Соболевський, Рехліцький, Кульчінський, Квашевський, Сагайдановський, Богданович, Куликівський та інші. Вони зобов'язалися сказати проповіді в церквах, що ця стаття відкрила їм очі тим, хто вірив і йшов разом з уніатами... (мається на увазі – бандерівцями). Характерно також відзначити, що духовенство відгукується про державу дуже добре – про те, що держава дозволяє свободу релігії і не утискає духовенство. Позитивні відгуки про політику радянського уряду щодо російської православної церкви можна почути майже всюди з вуст православних священиків на Рівненщині, Тернопільщині та ін. західних областях. Більшість служителів культу в цих областях самовіддано, не боячись погроз і терору з боку бандерівських банд, ведуть корисну патріотичну роботу. Цифра 30 убитих і повішених бандерівцями тільки по Волинсько-Рівненської єпархії служителів культу і їх сімей за якихось 5-6 місяців вже говорить сама за себе» [26, с. 461 – 462].

Дуже цікавим документом, щодо початку впровадження нових радянських норм у релігійне життя Волині, є інформаційний лист уповноваженого Ради по справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. Ходченка голові Ради по справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпову датований 1 липня 1945 року про своє перше відрядження до Рівненської та Волинської

областей. У ньому радянський чиновник достатньо відверто описує ситуацію, що склалася в регіоні на середину 1945 року.

Візит П. Ходченка був побудований за класичним взірцем – спочатку зустрічі з партійним керівництвом області, згодом – зустрічі з архієреями та огляд кафедрального собору. Цікаво, що свої нотатки Ходченко розпочав з того, що переконався у тому, що обласний уповноважений Ради по справах православної церкви при РНК СРСР по Волинській області М. Діденко отримав все необхідне для роботи – «он уже получил пальто, костюм, три пары белья, а также кое-что из «американского» и для семьи. Здесь, в Луцке, как и в Ровно, облисполкомом подыскивается для обоих уполномоченных Совета (по делам православной церкви и религиозных культов) особняк. Кроме того, уполномоченный Совета по делам православной церкви имеет пишущую машинку» [26, с. 420].

Лише згодом, він зустрівся з єпископом Волинсько-Рівненської єпархії Миколою Чуфаровським з яким обговорив низку питань. Зокрема, вони говорили про статут братства та організацію братства у Луцьку, дійшовши до результату, що «певного статуту від патріархії по створенню «братства» немає, а статут колишнього Луцького братства не підходить в умовах сьогодення» [26, с. 420].

По словах Ходченка, вирішили зупинитися на так званому місіонерському комітеті під головуванням єпископа (фактично вже створеному ним). Однак, слід зазначити, що сам єпископ Микола Чуфаровський визначав завдання цього місіонерського комітету як боротьбу, головним чином, з сектантством, яке по Волинській та Рівненській області має велике поширення. Ходченко заявив єпископу, що положення в даний час «диктує спрямувати головний місіонерський удар по католицизму, тобто Ватикану, його агентурі, його тенденції» [26, с. 420].

Говорячи по випуск єпархіального журналу, було прийнято рішення замість журналу «Єпархіальні відомості» налагодити видання відповідних

листівок (місіонерського характеру). Це і тому ще, що для журналу в той час не «було і поліграфічної бази, а також через брак паперу» [26, с. 420].

Відносно відкриття богословсько-пастирських курсів між єпископом та радянським чиновником був встановлений консенсус. Домовились, що розпочатий ремонт необхідних приміщень слід форсувати, аби з 1 вересня нормально почати роботу на курсах [26, с.420]. Подруге, сторони констатували, що місцеві умови в цьому відношенні сприятливі: в будівельному матеріалі недоліку немає; місцева влада йде в усьому назустріч. Відбувається підбір викладацького складу і слухачів. Подано «до п'ятдесяти заяв бажаючих вступити на богословсько-пастирські курси, з яких відібрано тридцять осіб» [26, с. 420].

Єпископ Микола Чуфаровський висунув пропозицію про створення при богословсько-пастирських курсах короткострокових курсів (на 7-8 місяців) підвищення кваліфікації дяків. Принципово не заперечуючи проти таких курсів, Ходченко порадив єпископу «поговорити про це в Москві, в патріархії, куди він уже зібрався виїхати, оскільки, можливо, необхідно буде домовитися там і про плани, і про програми цих короткострокових курсів для дяків» [26, с. 420].

Також Ходченко та єпископ Микола Чуфаровським обговорили питання Про відкриття єпархіальної свічкової майстерні і крамниці, а також про конкретні потреби єпархії, щодо яких добре було б мати сприяння уповноваженого Ради на місці і, зокрема, республіканського уповноваженого (тобто самого Ходченка). Окремо сторони провели бесіду щодо глобального питання воз'єднання уніатів з православ'ям[26, с. 420].

На другий день, Ходченко оглянув приміщення, відведене єпархіальному управлінню для курсів. Приміщення виглядало цілком задовільно. Це був двоповерховий будинок, що знаходився в огорожі собору. Він розташований поруч з будинком єпископа. Ремонт приміщення в повному розпалі. Потім був оглянутий собор. Це «прекрасної архітектури

споруда», побудована на кошти колишнього Луцького братства, але потім відібрана католиками під монастир. Однак, з часом храм цей знову перейшов у відання православної общини. Перебуваючи на території собору, Ходченко та Діденко нанесли візит єпископу в його квартиру[26, с. 421].

Найцікавіше для розуміння ситуації у Волинській області влітку 1945 року міститься у висновках Ходченка, які він надіслав Карпову. Вважаємо за потрібне навести їх мовою оригіналу: «В заключение останавливаюсь на следующих двух моментах:1. Условия для работы Волынской-Ровенской епархии сложны: недавнее ещё пребывание православной церкви на территории старого Польского государства, не изжитые окончательно в некоторых случаях следы поликарповщины (мається на увазі діяльність митрополита УАПЦ Полікарпа (Сікорського), – авт.) и т.д. К этому следует добавить и то обстоятельство, что на территории Волынской и Ровенской областей всё ещё не ликвидирована бандеровщина, в рядах которой нередко, как уже упоминалось выше, можно встретить и представителей культа.

Однако, несмотря на всё это, церковная жизнь, в общем, протекает нормально. Например, пренебрегая террором со стороны бандеровцев, большинство духовенства проводит патриотическую работу. А нужно сказать, что за каждую патриотическую проповедь с церковного амвона или собранную копейку на патриотические цели представители духовенства рискуют потерять голову от рук свирепых бандитов. Об этом красноречиво говорят цифры – 30 священнослужителей, лишившихся жизнью за каких-либо 5–6 месяцев...

2. Уполномоченный Совета т. Диденко в свою очередь, как и уполномоченный Совета по Ровенской области т. Головатов, пользуется авторитетом, с работой справляется, учёт церквей и молитвенных домов полностью закончил и остаётся лишь некоторое число незарегистрированных общин, представители которых не могут произвести оформление из-за

бандеровщини. Канцелярія и делопроизводство у т. Диденко находятся в удовлетворительном состоянии. Имеется толковый секретарь» [26, с. 422].

Вже на засіданні благочинних єпархії 1 серпня 1945 року єпископ Микола Чуфаровський зазначав, що багато священників добровільно залишає Волинь і виїжджає в інші єпархії. Одним з перших, хто залишив край після довголітнього служіння був о. Філарет Білоцерківський. Він з 1930 по 1945 роки служив на Волині, після чого перейшов у Чернівецьку область аж до виходу за штат. Депортованих священників із Холмщини виявилось недостатньо, бо і вони не затримувалися у Волинсько-Рівненській єпархії.

Так, із 15 духівників 9 виїхало. На тих же зборах було підсумовано «патріотичну» роботу, проведену духовенством. Менш як за місяць священниками і віруючими зібрано 1150159 крб. готівкою та продуктами. Зовсім протилежною була оцінка «патріотичної» діяльності духовенства радянською владою.

Так, секретар уповноваженого у справах релігії і культів при РНК СРСР по Волинській області Л. Хоменко, яка з 2 по 15 грудня 1945 року перебувала у Володимир-Волинському і Порицькому районах, зазначала, що «патріотичну діяльність у розумінні підтримки патріотичного настрою у населення духовенство не проводить» [16, арк. 25].

У звіті також акцентувалася увага на високому авторитеті духовенства серед мирян. «У с. Менчиці, Порицького району, - зазначала Л. Хоменко, - де настоятелем Абрамович Микола становище дещо відмінне. Він завоював у своїх парафіян авторитет і послух, який можна було бачити у попередні часи. Церкву відвідує молодь. Є хор... служба відправляється українською мовою. При церкві є братства» [16, арк. 27].

Особливо турбувало уповноваженого та обставина, що серед волинського духовенства було багато колишніх офіцерів царської армії, поверненців з Німеччини, таких як о. Євлогій Шиприкевич, о. Михайло

Сукманський, о. Антонін Телеглов та інші. Про це новий уповноважений М. Діденко неодноразово доповідав своєму київському керівнику. Цій ситуації, на думку уповноваженого, прислужився єпископ Микола Чуфаровський, адже він висвячував у дякони і священники, ненадійний елемент призначав на відповідальні посади в єпархії. Владика Микола перевисвятив більше ста колишніх автокефальних священнослужителів.

Постійну увагу радянська влада приділяла кількісному та якісному складу волинського духовенства. Вживалися активні заходи щодо послаблення його позицій у суспільстві. Розподіливши священнослужителів краю на кілька категорій, М. Діденко вважав найнебезпечнішою третю і четверту. «Це люди, – писав волинський уповноважений в інформаційному звіті за I квартал 1946 року, – середніх років 35-45, які солідаризувалися з українсько-німецькими націоналістами і в теперішній час найбільш активні стосовно закріплення церковних позицій» [16, арк. 51].

До четвертої групи належали «священники висвячені заклятим ворогом Радянської влади колишнім єпископом Полікарпом – це люди з волинських куркулів... не позбавлені активності» [16, арк. 53]. Названі групи священників, як зазначалося у звіті, користувалися особливою популярністю у парафіян, особливо серед молоді, не в останню чергу тому, що службу проводили рідною парафіянам мовою.

Та частина волинського духовенства, яка пішла на співробітництво з радянським режимом, активно використовувалася для реалізації радянської церковної політики стосовно Української греко-католицької Церкви. Священників з Волині можна було зустріти на чільних посадах у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській (тоді Станіславській) областях.

Зокрема, з 1946 року у Станіславі дяконом Покровського храму служив уродженець волинського краю о. Федір Порванський. Через кілька років на цьому місці служби о. Федір був удостоєний сану протодиякона. Зауважимо, що о. Ф. Порванський до кінця своїх днів прослужив за межами

Волині. Тих же, хто не корився, режим карав роками ув'язнення, засланням. Так, у 1946 році засуджено на 10 років концентраційних таборів о. Власія Пашкевича, активного українського душпастиря, учасника просвітянського руху [52, с. 247].

Таким чином, можна констатувати, що умови відродження Православної Церкви на Волині були достатньо складними, не стільки через скрутний матеріальний стан після лихоліть Другої світової війни, скільки через попередню діяльність Української Автокефальної Православної Церкви та Української повстанської армії, яка не толерувала священиків, що представляли РПЦ. Втім, порівняно із попередніми періодами існування Православної Церкви на радянських теренах саме період 1943 – 1944 років був найбільш сприятливим для церковного відродження.

2.2. Практичні заходи радянської влади для впливу на релігійну ситуацію в регіоні протягом 1946 – 1948 років

По завершенню Другої світової війни, відбулося, з одного боку відродження Православ'я у СРСР, сталася певна інституалізація Церкви, її адміністративне та організаційне становлення. З іншого боку, влада СРСР створила окремий орган – Раду по справах РПЦ, який координував та спрямовував діяльність Церкви на всіх рівнях.

У інструктивному листі (позначеному грифом «цілком таємно») від 20 січня 1947 році, який був розісланий всім обласним уповноваженим РС РПЦ відзначалося, що протягом 1946 року «більшість уповноважених, завершивши роботу по обліку та реєстрації церков та духовенства, стали ширше та глибше вивчати питання церковного життя, процеси, що відбуваються у церковному середовищі, більш нормально будувати свої взаємовідносини з духовенством та парафіяльними громадами» [16, арк. 3].

Відзначалося, що окремі уповноважені «ще не перебудували свою роботу у відповідності до вимог, що висуваються; слабо займаються вивченням церковного життя, недостатньо слідкують за правильним виконанням радянського законодавства по відношенню до церкви та продовжують, головним чином, займатися питаннями організаційно-реєстраційного характеру»[16, арк. 3].

Підводячи підсумки 1946 року союзне керівництво РС РПЦ ставило перед обласними уповноваженими наступні завдання: «у теперішній час уповноважені у своїй практичній діяльності мають звернути головну увагу на більш глибоке та детальне вивчення процесів, що відбуваються в житті церковних кіл, вивчення кадрів духовенства, діяльності духовних навчальних закладів, ситуації в монастирях та розгляду по суті заяв, що надходять.

Одночасно з цим Уповноважені повинні ретельно наглядати за суворим здійсненням, як з боку церковників, так і з боку місцевих радянських органів, радянських законів по відношенню до церкви, своєчасно інформуючи Раду про всі факти порушень та здійснюючи необхідні міри для усунення ненормальних взаємовідносин між церковними громадами та місцевими органами» [16, арк. 3].

У цьому інструктивному листі чи не вперше у діяльності уповноважених приділялася значна увага тому, що їхня діяльність має не стільки бюрократичний, скільки ідеологічний характер. Впоравшись із завданням по організаційному становленню РПЦ, влада вирішили зацентрувати діяльність РС РПЦ на «політичному» рівні, який в умовах сталінського СРСР включав у себе виключно ідеологічні, наглядові та каральні функції.

У цьому ж листі відзначалося: «Кожний Уповноважений Ради має зрозуміти собі, що робота на місцях є суто політичною, відповідальною роботою. Виходячи із цього, в уповноважених повинно бути відповідальне ставлення до своєї роботи й до самих себе, з точки зору їхньої поведінки,

росту, аби вони могли правильно вирішувати та здійснювати ті завдання, які на них покладені.

Уповноважений ради має бути не тільки загально освіченим, але й мати відповідну політичну підготовку, так як цього вимагає сама робота. Він повинен щоденно зростати політично, вдосконалюватися, а також займатися вивченням тих специфічних питань, які виникають у його практичній роботі» [16, арк. 1].

Достатньо цинічно звучить у листі союзного керівництва до уповноважених на місцях не здійснювати глибоке піклування над самим церковним життям. Підкреслюється, що Церква відділена від держави, а уповноважені є представниками державної влади.

У листі відзначається: «Одна з головних грубих помилок полягає в тому, що Уповноважені беруть на себе завдання глибокої та всебічної опіки над Церквою або припускаються політично непотрібного, шкідливого втручання у внутрішні справи Церкви, що свідчить про нерозуміння ними політичного змісту їхньої роботи.

Багато Уповноважених, наприклад, піклуються про моральність духовенства, коли заявляють, що такий-то священик п'яниця, розпусник тощо, а тому є небажаним і його треба прибрати. Якщо віряни та єпископ не ставлять питання про такого священнослужителя – не справа Уповноваженого Ради піклуватися про його заміну.

Втручання у внутрішні справи Церкви проявляється також у різного роду погодженнях. Уповноважені, зокрема, інколи погоджують із єпископом питання про те, чи можна такого то священика поставити на парафію, чи ні. Це неправильно. Уповноважений має ясно розуміти, що церква відділена від держави й що Рада та її Уповноважені на місцях як представники державної влади, у внутрішнє життя церкви втручатися не можуть й тому не може бути ніяких офіційних погоджень з даного питання» [16, арк. 6].

Цікавими є роз'яснення союзної РС РПЦ щодо впливу Церкви на вірян під час підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР. У листі відзначається: «Деякі Уповноважені Ради спеціально виїздили в райони з метою залучити духовенство у проведенні виборчої кампанії, підказувати духовенству, як треба вчиняти, агітувати, організовувати тощо. Такі ж «підказування» мали місце при проведенні хлібозаготівель та інших господарсько-політичних кампаній.

Коли священик за своєю ініціативою з церковного амвона звертається до парафіян у період проведення тої чи іншої політичної чи господарської кампанії із відповідною відозвою, це треба вітати та заохочувати. Але абсолютно недопустимо, аби Уповноважений Ради займались мобілізацією духовенства для цієї мети.

Священикам можуть давати відповідні вказівки єпископи, які в свою чергу, отримують по цьому питанню вказівки Синоду» [16, арк. 9]. У цьому контексті відзначимо, що такі важливі для влади СРСР «політичні та господарські кампанії» не віддавалися на розсуд місцевим чиновникам. Для цього використовувався центральний апарат РС РПЦ, який впливав безпосередньо на церковне керівництво, яке вже по своїй владній вертикалі доносило до рядових священиків та мирян «побажання» влади.

В цілому, після завершення Другої світової війни, стабілізації церковного життя та завершення процесу реєстрації церковних громад можна говорити про певний релігійний ренесанс у регіоні. Так у звіті Уповноваженого Ради М. Діденка відзначалося, що у Волинській області на кінець 1947 року налічувалася 401 церква, серед яких було 382 діючі храми та 2 діючих монастиря [16, арк. 3]. В області налічувалося 337 священиків, 75 дияконів. Серед яких священиків у містах – 22, в селах – 315, дияконів у містах – 11, у селах – 64 [16, арк. 20].

У звіті відзначалося, що «елементи, які висвячені у сан священика протягом 1941 – 1945 років складають 37% всієї кількості священиків у

області. Це пояснюється політикою гітлерівських окупантів та їх найманців – колишнього єпископа Полікарпа Сікорського, які «пекли» священників, головним чином, з куркульських елементів, які співчували українсько-німецьким націоналістам.

Цим пояснюється той факт, що значна частина священників, висвячених у 1941 – 1945 роках має освіту або педагогічну, або закінчену гімназію, або завершили 7 – 8 класів і закінчили всілякі пастирські богословські курси прискорено-скороченого типу в м. Луцьку, Володимирі-Волинському та Почаївській лаврі.

У той же час відзначається, що у першому кварталі на священника висвячені двоє осіб – Петро Чирський та Лев Супруневич – обидва демобілізовані із лав Червоної Армії та мають бойові нагороди, що є предметом гордості єпископа Варлаама [16, арк. 22 – 23].

З іншого боку, у звіті наводиться інформація про священників, які вибули з своїх парафій. Таких нараховується 13 осіб. Серед них «троє померло, один вийшов за штат, четверо виїхали в інші області, один знятий з реєстрації за небажання реєструвати парафію, один виїхав у Чехословаччину, а двоє священників – Іван Карпецький та Іван Брук й диякон Петро Рабко були заарештовані радянськими органами за бандитизм» [16, арк. 21].

У звіті підкреслюється, що за ініціативи єпископа Варлаама невиправдане переведення священників із Рівненської області до Волинської. Це пояснюється «суто особистими інтересами єпископа». На думку радянського чиновника наявність двох і більше священників у храмі (він наводить 12 таких храмів) є неприйнятною. Тому із шести прохань перевести священників із однієї області у іншу, ним було задоволене тільки одне [16, арк. 23].

Підводячи підсумки діяльності Церкви у Волинській області в 1947 році радянські функціонери зазначають, що за попередніми підрахунками в

області є більше 200 тисяч вірних Православної Церкви. Вони відзначають, що стан релігійності визначається й даними щодо хрещення, вінчання та відспівування. У звіті наводяться офіційні дані щодо цих обрядів за другі півріччя 1945 та 1946 року. Так у другому півріччі 1945 року відбулося 2896 хрещень, 661 вінчання та 3139 відспівувань. У другому півріччі 1946 року зафіксовано 6829 хрещень, 3225 вінчань та 3620 відспівувань. Серед хрещень є 35 випадків проведення таїнства над дітьми старшими 5 років та 8 осіб дорослих [16, арк. 43].

У висновках радянських чиновників за 1947 рік підкреслюється: «Відзначається збільшення спроб з боку духовенства та окремих вірян відкривати церкви навіть там, де їх не було раніше. Релігійність області збільшується. Про це говорять факти збільшення вінчання, хрещення, збільшення відвідуваності церков.

Єпископ Варлаам до теперішнього часу не відмовився від націоналістичної ідеології і у багатьох випадках проявляє її у практичній діяльності, а якщо взяти до уваги, що він запросив собі додому в якості господарки дружину колишнього бандерівця Царука та близько здружився із лікарем Омельчуком (в минулому націоналіст) та ряд подібних випадків – все це переконує у необхідності заміни єпископа на Волині іншим, не пов'язаним ні у минулому, ні зараз із націоналістами.

Серед духовенства немало елементу в минулому та зараз пов'язаного з українсько-німецькими націоналістами. Це духовенство, яке насичує націоналістичною ідеологією окремі елементи села та міста. Відзначається випадки низькопоклонства, послуг духовенству працівників держустанов» [16, арк. 44].

У своїх звітах до союзного керівництва РС РПЦ неодмінним атрибутом є аналіз релігійності місцевого населення. У документі за друге півріччя 1947 року вперше відзначається поступове зменшення релігійності. У звіті зазначається: «Поряд з окремими фактами, які характеризують підвищену

релігійність в окремих селах (село Чорторийськ Колківського району) в області до храмів стало ходити менше людей [16, арк. 132].

Про ситуацію в цьому окремому селі у звіті є цілий сюжет – за дорученням місцевої Ради було організовані збори селян, на яких було заслухано доповідь заступника голови облвиконкому «про міжнародний стан СРСР». На зборах були присутніми близько 400 селян та священник, який сів перед доповідачем. Після доповіді священник почав аплодувати – за ним це почали робити селяни. Вони не розходилися поки не пішов священник. Відзначається, що чи не щонеділі у церкву села Чорторийськ приходять з 4 – 5 навколишніх сіл до 2 – 3 тисяч осіб [16, арк. 129].

Далі у звіті надаються цифри відвідуваності храмів. Наприклад у м. Луцьку в соборі по неділях буває 300 – 350 осіб, у порівнянні з 1945 роком це вдвічі менше. У місті Ковелі у Благовіщенському храмі, де раніше орудували німецько-українські націоналісти й де відбувається служба українською мовою в 1947 році відвідуваність значно впала й сягає 10 – 20 осіб [16, арк. 132].

Описуючи ситуацію з виконанням релігійних обрядів, у звіті зазначається «їх ще немало серед місцевого населення та елементів, що переселилися з Польської та Чехословацької республік у порядку угоди Радянського уряду. Поряд із цим є ще окремі випадки, коли люд, що приїхали із східних областей СРСР виконують релігійні обряди».

Як приклад у звіті наводяться факти хрещення дитини віком близько 8 років завідуючою туберкульозною лікарнею Антоніною Ільїнською, яка приїхала із Сибіру і чоловік якої є офіцером Радянської армії. Також як прикрі випадки подаються факти хрещення у Луцькому соборі Ніни Малецької (1928 р.н.) яка приїхала із східних областей СРСР та Ольги Поліщук (1927 р.н.) яка від штундів перейшла в православ'я [16, арк. 134].

У звіті уповноваженого подається зведена інформація про хрещення вінчання та відспівування протягом останніх років. Так хрещень по області відбулося у 1945 році – 417, 1946 році – 848, 1947 році – 1096, вінчань було у 1945 році – 79, 1946 році – 313, 1947 році – 290, обрядів відспівування було проведено у 1945 році – 335, у 1946 році – 449, 1947 році – 416 [16, арк. 135].

Наведена офіційна статистика фактично нівелює слова уповноваженого Діденка про «поступове зменшення релігійності». На нашу думку, факт зростання майже вдвічі кількості хрещень у Волинській області протягом 1945 – 1947 роках аж ніяк не свідчить про таку тенденцію, а навпаки промовисто говорить про посилення релігійності серед людей. Підкреслимо, що тут мова йде про таїнство хрещення, яке стосується здебільшого молодих людей, які в тих умовах наважилися на хрещення дитини, незважаючи на радянську пропаганду та репресії.

Говорячи про переселенців із Польщі та Чехословаччини, у звіті відзначається: «До Волинської області на місце чехів переселилися українці більше 3 тисяч осіб з дітьми. Серед них менша частина православні, більша – греко-католики, які відвідують православні церкви, хрестять дітей, вінчаються та здійснюють поховання через православну церкву [16, арк. 135].

Серед важливих подій релігійного життя, які відбулися у Волинській області відзначається факт святкування іменин єпископом Варлаамом Борисевичем, які відбулися у грудні 1947 року Як зазначається у звіті, 2 грудня єпископ Варлаам святкував свої іменини. До них готувалися більше двох місяців. Було розповсюджено у кількості 700 екземплярів фотокартки єпископа, розіслані запрошення усім єпископам західних областей України та певним священикам у кількості 85 осіб. Напередодні іменин до Луцька прибули протопресвітер Гавриїл Костельник – ініціатор Львівського собору на якому була ліквідована Греко-Католицька церква та єпископ Станіславський Антоній Пельвецький [16, арк. 135].

За участю запрошених гостей у кафедральному соборі Луцьку відбувся молебень разом з мирянами. Проповідь виголосив протопресвітер Гавриїл Костельник. Він відзначив, присутність такої кількості людей на іменинах бо це «об'єднує». Владика Варлаам відзначив, що шанують не його особисто, а єпископа Волинського та Рівненського [16, арк. 136].

Потому відбувся святковий обід, на який пізніше прибув обласний уповноважений М. Діденко та залишив свої спогади про розмови, що точилися у напівофіційній обстановці. Він зазначає, що застав промову Гавриїла Костельника який заявив, що він людина, «яка шукає все життя». Він народився на кордоні угорців та українців та довго не знав яка мова в нього рідна, не знав до якої він належить національності. Також Костельник заявив, що довго не знав до якої він належить віри. Також він запитав у Діденка чи правильно він зробив, приїхавши на Волинь [16, арк. 136].

Цікаво, що Діденко зібрав інформацію щодо ставлення волинського духовенства до приїзду протопресвітера Гавриїла Костельника та єпископа Антонія Пельвецького у їхній регіон. Він зібрав свідчення благочинного Луцького благочинія Сукманського, який заявив що «вважає не щирим сам факт об'єднання представників уніатської та православної церков та вважає промову Костельника мало щирою. Не сподобалося Сукманському те, що Костельник назвав себе людиною «яка шукає все життя» [16, арк. 137].

Священик Семенюк, благочинний Володимир-Волинського благочинія відзначив, що «знає, що після митрополита Шептицького його наступник митрополит Сліпий ще перед вивозом його дав заповіт греко-католицькому духовенству возз'єднатися із православною церквою заради збереження за собою управління греко-католицькими вірними у релігійному сенсі; втримання за собою маєтностей та православного майна та будівель церкви; заради збереження свого життя відбулося з'єднання уніатів з православними, це єзуїтський прийом з боку ініціативної групи уніатського духовенства на чолі з Костельником... що головні представники, формально об'єднавшись,

по суті вперто тримаються за свої попередні переконання, маючи до представників православного духовенства презирство та відчуженість»[16, арк. 137 – 138].

У свою чергу викладач духовної семінарії Богуславський намагався у свій спосіб пояснити причину приїзду до Луцьку львівських гостей: «галичани ні одного кроку не робили надаремно, якась ціль тут. Святі іменини єпископа Варлаама – ослабий мотив для їхньої візити. Чи часом не існує можливість переводу єпископа Варлаама до Львова, а архієпископа Макарія куди інше? А єписком Варлаам, гадаю, в цьому орієнтується» [16, арк. 138].

Єпископ Варлаам у офіційній промові та розмовах підкреслює, що приїзд Костельника та Пельвецького є факт зміцнення об'єднання уніатської Церкви із православною [16, арк. 138].

Із наведених цитат, попри їхню заангажованість, можна припустити, що як мінімум обережне ставлення до факту примусового об'єднання Греко-Католицької Церкви із Православною мав місце у частини волинського кліру. Це пояснюється з одного боку історичними передумовами, коли між цими двома конфесіями були сотні років непростих стосунків, а з іншого бачимо певні ревнощі з боку православних, яких у явочному порядку змусили прийняти до себе уніатів, а все це відбувалося під очевидною опікою радянських політичних та каральних органів. Фактично, вищі чини РПЦ та радянські органи змушували православних священиків до толерування учорашніх опонентів.

У 1947 році на Волині продовжувалася «зачистка» Православної Церкви від залишків та спогадів життя у часи автокефальної Церкви, що існувала за часів Другої світової війни. Так, окремим пунктом у звіті уповноваженого йдеться про «вилучення контрреволюційної літератури в церквах». Відзначається, що протягом 1947 року в області перевірено у 395 церквах бібліотеки. Вилучено контрреволюційної літератури 4703 екземпляри. Серед

цієї літератури багато журналів «Церква і нарід» (церковно-громадський двотижневик, орган православної Волинської Духовної Консисторії, який виходив друком у 1935 – 1938 років у Крем'янці. Журнал віддзеркалював тогочасні церковні події, містив історичні матеріали, проповіді тощо. Було видано близько 30 публікацій. Видання журналу було припинено на вимогу офіційної влади другої Речі Посполитої, «Воскресное чтение» (щотижневий загальнодоступний журнал Київської духовної академії, який видавався з 1837 по 1912 рік, – авт.). Вся вилучена література зосереджена у Облліті. Таким чином, завдання виконане, вилучення літератури в церквах Волинської області завершено [16, арк. 138].

Важливим документом із життя Православної Церкви на Волині цього періоду є звіт щодо фінансового стану церков та духовенства. У звіті відзначається, що «прибутковість парафій та духовенства важко визначити, бо навряд чи у книги заноситься все, що надходить у церкву та особливо прибутки духовенства з причин цілком зрозумілих» [16, арк. 130]. У зведеній таблиці щодо прибутків за 1946 – 1947 роках по луцькому благочинію (до якого входили 18 парафій – 4 міські та 14 сільських) наведені такі цифри (у карбованцях).

Прибутки церков: Кафедральний собор Луцька – 1946 рік – 378704 крб, 1947 рік – 364131 крб. Всього по міських парафіях – 1946 рік – 591128 крб, 1947 рік – 535765 крб. По сільських парафіях – 1946 рік – 610163 крб, 1947 рік – 502066 крб. Разом прибутки церков – у 1946 році – 1201291 крб., у 1947 році – 1037831 крб.

Прибутки духовенства: Кафедральний собор Луцька – 1946 рік – 20513 крб, 1947 рік – 19426 крб. Всього по міських парафіях – 1946 рік – 44421 крб., 1947 рік – 31285 крб. По сільських парафіях – 1946 рік – 75808 крб, 1947 рік – 78776 крб. Прибутки духовенства – 1946 рік – 120229 крб, 1947 рік – 110061 крб. [16, арк. 131].

У звіті відзначається, що «Патріотична діяльність церкви за звітний квартал (4-й квартал 1947 року) ні в чому не проявлялась. У день Великої Жовтневої Соціалістичної революції 7 листопада, в день Сталінської конституції 5 грудня були відправлені подячні молебні, були виголошені короткі проповіді, головним чином в міських церквах, в селах цього не було помічено [16, арк. 132].

Важливо, що в 1947 році у церквах Волині, виконуючи настанови РС РПЦ СРСР від 30 січня 1947 року № 21 було припинено збір коштів у храмах на патріотичні цілі [20, арк. 20 – 22]. Разом з тим, єпархіальне управління за розпорядженням єпископа Варлаама 22 березня 1947 року просто перейменувало скриньки у які відбувався збір коштів. «Згадувані збори мають бути продовжені й надалі з тією ж інтенсивністю та надавати їх Єпархіальному управлінню, але призначення їх повинно бути наступним: «на фонд ремонтно-відновлювальний». Всі таблички на збір пожертв «на патріотичні цілі, вдів та сиріт, а також інвалідів» слід негайно вилучити з користування. Результати нового призначення збору пожертв в першу чергу будуть спрямовані на відновлення монастирів єпархії – Зимненського жіночого та чоловічих – Мелецького та Дерманського» [20, арк. 47].

Варто відзначити, що у висновках до цього квартального звіту зазначається: «У області є тенденція подальшого відкриття церков та молитовних будинків; ініціаторами відкриття церков та молитовних будинків та їх будівництва є за останній час, головним чином, духовенство; єпископ Варлаам під усякими приводами намагається підтримувати націоналістичні елементи духовенства, часто на них спирається у своїй роботі.

Разом з тим, згідно звіту, у області відзначається «зменшення відвідуваності церков, є факти негативного ставлення до духовенства; роль церкви серед селян зменшується, зменшилася кількість відвідувачів обласного уповноваженого по справах церкви» [16, арк. 139].

Говорячи про оцінку самою Церквою своєї діяльності у Волинській області, варто навести слова протоієрея Г. Юркевича, який описав стан справ у єпархії в статті для журналу Московської патріархії: «В даний час поступово загоюються рани, нанесені лихоліттям і війнами. Знаменно, що Промислом Божим, волею Московського і всієї Русі Патріарха Олексія, з лютого місяця 1946 року призначений архіпастирем Волині єпископ Варлаам, який був до єпископської хіротонії нормальним сільським священиком Волині, до чернецтва – о. Павло Борисевич, який не тільки по книгах, але по особистим спостереженням знає історію багатостраждальної Волині. Перед пастирським поглядом нинішнього Волинського архіпастиря Варлаама відбивалися всі фанатичні натиски римо-католицтва на православну Волинь ще з 20-х років цього століття. Будучи місіонером Волині, Владика Варлаам, за образом «апостольського ходіння», майже всю південно-західну Волинь пройшов пішки, супроводжуючи місіонерські хресні ходи Православної Волині добре пам'ятають його полум'яні слова і повчання на захист Православ'я. Особливо пам'ятні його виступи в якості відповідача в польських судових трибуналах на захист Православної Церкви.

В даний час, під керівництвом єпископа Варлаама, відбувається поступове збирання православних сил Волині; вже правильно функціонує в м. Луцьку Православна Духовна Семінарія, де виховуються майбутні пастирі Волині в душі історичних традицій Волині. Поступово ремонтуються православні храми в селах і містах, як наприклад, Мстиславський собор XII століття в м. Володимирі та інші. У нещодавно відремонтованому кафедральному соборі м. Луцька відбуваються єпископом Варлаамом величні чинні богослужіння. Своїми вказівками і розпорядженнями єпископ Варлаам ліквідує залишки церковної анархії, а також схильність до західної ідеології, як наприклад, «неолипківщина» (так в РПЦ називали діяльність УАПЦ, яка була відроджена під час Другої світової війни)тощо.

Отже, під досвідченим керівництвом єпископа Волинського Варлаама, корабель Православної Церкви, ще недавно збурений напастями і

заворушеннями, сьогодні знову входить в мирні, творчі умови, властиві Східної Православної Церкви» [28].

Таким чином, говорячи про життя Православної Церкви у Волинській області у 1946 – 1948 роках можна відзначити продовження позитивних тенденцій, закладених в 1945 році. У загальному вимірі церковне життя продовжувало розвиватися й під час зміцнення та укорінення радянської влади, зростала кількість вірян. Радянське керівництво у цей час тільки готувалося до суттєвих обмежень Православної Церкви і фактично не втручалося у внутрішнє життя, дозволяючи їй проводити свою діяльність, в тому числі подеколи бачимо приклади саме місіонерської діяльності.

У цілому в 1943 – 1948 роках Православна Церква пройшла достатньо цікавий період. Розпочалася її реставрація, дозволена радянським керівництвом у 1943 році, а у випадку Волині це означало, що відкриті при німцях церкви просто перереєструвалися радянською владою та продовжували існувати. Зростала кількість зареєстрованих релігійних громад, священників.

Основною роботою спеціального радянського органу РС РПЦ по Волинській області до 1947 року було те, що він, в основному, займався фактично тільки реєстрацією релігійних громад, не маючи ані вказівок керівництва, ані власної інституційної спроможності значно впливати на життя Церкви. Релігійне життя, попри військове лихоліття, налагоджувалося й розвивалося.

РОЗДІЛ 3. ЛІКВІДАЦІЯ ЧЕРНЕЧОГО ЖИТТЯ

У 1947 – 1949 РОКАХ

3.1. Закриття Мелецького монастиря протягом 1947 – 1949 років

Щодо чернечого життя, то станом на 16 жовтня 1944 року у Волинській області існувало 2 монастирі – Мелецький чоловічий монастир (Седлищанський район) та Зимненський жіночий монастир (Володимир-Волинський район). У Мелецькому монастирі було 6 ченців, а у Зимненському – 34. Всього на території УРСР в цей час діяло 35 монастирів, у яких перебувало 179 ченців та 1686 черниць [1, арк. 58].

Значно змінились дані про існуючі релігійні громади ченців та черниць в УРСР на весну 1945 року у «Відомостях про кількість монастирів, монахів та монахинь у них» на 1 квітня 1945 року, складених апаратом Ради у справах РПЦ на місцях, ідеться вже про діяльність 42 монастирів (15 чоловічих (350 осіб) та 27 жіночих (1764 особи) [32, с. 33].

Причиною такого різкого зростання обителів було включення до «реєстру» православних монастирів, розташованих на звільненій території Західної України, а також задоволення Радою у справах РПЦ клопотань про відкриття нових парафій.

Цікаво, що попри загальне лояльне ставлення до Православної Церкви, комуністична влада навіть у часи «сталінської релігійної відлиги» намагалася боротися саме з чернецтвом та монастирями.

Висловлюючи занепокоєння зосередженням у монастирях «самої реакційної частини духовенства», згадуваний вже П. Ходченко навесні 1944 року вважав за потрібне найближчим часом розпочати поступову ліквідацію церковно-господарських організацій на Правобережній Україні, а значно пізніше (з політичних міркувань) – на території Західної України.

Серед заходів, спрямованих на скорочення кількості монастирів в УРСР, у «секретному «Листі» пропонувались такі: 1) безпосередньо через екзарха України та єпископів в областях здійснити злиття «слабких» монастирів з більш «прибутковими»; 2) з метою уникнення впливу монахів на бійців та командирів Червоної армії вивести з монастирів дислоковані там військові госпіталі; 3) господарство монастирів, що не має відношення до релігійних культових потреб (земля, житлові приміщення, сільськогосподарський та промисловий інвентар) повернути організаціям та установам, яким воно належало до окупації; 4) молитовні будинки монастирів та храми, які мають історичну та художню цінність, передати музеям» [32, с. 34]. Це призвело до того, що до квітня 1945 року в УРСР зникло шість монастирів – Видубицький, Микільський та Свято-Троїцький Іонівський чоловічі монастирі (м. Київ), жіночий монастир у с. Свинь Чернігівського району Чернігівської області, Богоявленський чоловічий (м. Житомир) та Любарський жіночий монастирі Житомирської області [32, с. 35].

Вже на початку липня 1944 року «сценарій» боротьби з монастирями зазнав певної кореляції та уточнення. Зокрема, у «Висновку уповноваженого Ради у справах православної церкви при Раднаркомі УРСР про монастирі на звільненій від противника території України» П. Ходченко закликав відповідальних працівників обласного рівня здійснювати юридичне оформлення та державну реєстрацію монастирських комплексів згідно з постановою Раднаркому СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков». Ця постанова передбачала передачу релігійним громадам ченців лише молитовного приміщення та культового майна, а користування житловими та іншими приміщеннями здійснювалося тільки на правах оренди. Разом з тим П. Ходченко вважав за необхідне прирівняти монастирі до звичайних релігійних громад, що автоматично спричиняло ліквідацію тих обителей, у яких кількість насельників становила менше 20 осіб [32, с. 34].

У Волинській області ліквідація монастирів розпочалася у 1947 році. До цього часу у області існувало два монастирі – Мелецький чоловічий у Старовижівському районі та Зимнінський жіночий у Володимир-Волинському районі.

Під час Другої світової війни у монастирі відбулися страшні події. Ченці цього монастиря в час окупації Волині відзначалися високим українським патріотизмом. За співпрацю з УПА на початку жовтня 1943 році великий загін німців з м. Камінь-Каширського напав на село Мильці. Село спалили дотла, пограбували монастир, а насельників його та ігуменів Феофіла й Іоана, послушників Корнилія і Михаїла, кухарку Марію загнали в монастирський хлів і спалили, їх поховали вірні біля монастирської дзвіниці [57, с. 249].

У лютому 1945 року настоятель обителі о. ієромонах Андрій Тимофіїв був вбитий людьми, одягненими у форму солдат УПА, але деякі дослідники вважають, що то був загін НКВС, перевдягненими у форму вояків УПА, за співпрацю з повстанцями [59, с.249].

У повоєнний час певні послаблення з боку радянського режиму були застосовні і до монастиря.

Відповідно до рішення радянського уряду по відновленню релігійних громад від 23.01.1946 року Мелецький монастир отримав ділянку землі у розмірі 15 га фактичного землекористування, яким він користувався й під час Другої світової війни [20, арк. 29].

Втім, вже з початку 1947 року радянська влада взяла курс на ліквідацію монастирів у області. Цікава інформація міститься у звіті обласного уповноваженого М. Діденка, який особисто приїздив у монастир в травні 1947 року Радянський чиновник відзначав, що всі споруди монастиря знаходяться у занедбаному стані [16, арк. 88]. Радянський чиновник також дає характеристики й мешканцям монастиря: «настоятель Борковський 58 років, у якого трахома настільки роз'їла очі, що він заледве розрізняє

предмети. Ієромонах Олександр Філозов, 26 років – зовні міцний чоловік – це архіфанатик. Послушник Йосип Лояжко – фізично міцний чоловік 21 року, є підозри щодо його справжнього перебування у монастирі. Ієромонах Нікон Догода, у кімнаті якого стоїть нестерпний сморід. Також без руху 12 років лежить ігумен Інокентій Гришин, який тільки видає незрозумілі звуки. Його доглядає монах Афанасій Ятусевич – босий, на ньому висять рвані штани, за якими видно брудне тіло [16, арк. 88 – 89].

Діденко відзначає: «Всі ці мешканці, спосіб їхнього життя, їх кімнати, їх обстановку у нелюдському вигляді, й навряд чи можна порівняти з епохою дикунства. Ця «братія» нічого абсолютно по господарству не робить і тільки по неділях з трудом здійснює для дуже незначної кількості старих богослужіння. Але все ж таки у них вистачило кмітливості для роботи в полі, догляду за кіньми, коровами прийняти абсолютно незаконно двох малолітніх (14 – 15 років) хлопчиків сиріт, які й працюють для всієї цієї «братії»... Все це створює враження абсолютно покинутого без якої-небудь допомоги та піклування, кинутих напризволяще і будівлі, і сад, і земля, і жалюгідні люди, які викликають найглибше негативне ставлення й які втратили не тільки людську гідність але й людську подобу.

Оточуюче населення, серед яких немало віруючих, дивиться на монастир, як на джерело злякисних хвороб, як на заразу в буквальному сенсі. Відвідують монастирську церкву головним чином старі люди з навколишніх сіл, де немає парафії.

Такий стан монастиря, його господарства, його мешканців, їх спосіб життя абсолютно неприпустимі і злочинні з усіх точок зору. Рішення питання про подальшу долю монастиря, головним чином і в першу чергу залежить від правлячого єпископа Волинського та Рівненського, на совісті якого перш за все й лежить відповідальність за цей страшний монастир.

Не дивлячись на те, що єпископ про такий стан монастиря добре проінформований, він до цього часу не прийняв ніякого рішення й продовжує

тримати його у такому стані, хоча в силу цих дійсних та достатньо переконливих фактів і навіть з точки зору багатьох священників існування цього монастиря нікчемне та шкідливе» [16, арк. 90 – 92].

У липні 1947 року Старовижівський благочинний протоієрей о. Микола Коровицький підготував доповідь «Про положення та стан Мелецького св. Миколаївського чоловічого монастиря Старовижівського району Волинсько-рівненської єпархії», яка багато в чому заперечує висновки радянського чиновника. Після розлогої історичної довідки, він описав ситуацію, що склалася на липень 1947 року. Зокрема, він зазначив: «Братії у даний час при св. Миколаївському монастирі п'ять осіб, насельників, разом із братією, одинадцять. Настоятелем монастиря та монастирської парафії є ієромонах Іоасаф Борковський. Призначений на посаду настоятеля у грудні 1946 року Це вельми чесна, дієва та енергійна людина» [15, арк. 57]. За словами Коровицького хоч настоятель пробув у монастирі й недовго, але було помітні результати його діяльності. Докорінно змінилося ставлення монастиря до вірних, які відчули «батьківське ставлення» до себе. Також і братія була задоволена новим настоятелем – вони задоволені «справедливим та точним розподілом матеріальних ресурсів монастиря поміж насельниками». Припинилось «розбазарювання» монастирського добра. Далі він дав характеристику кожному з ченців монастиря. За характеристиками благочинного, окрім настоятеля є два «требних та седмічних ієромонаха» – Никон, стара хвора людина, яка «як може» виконує свої обов'язки та молодий ієромонах Афанасій (1921 р.н.) який є «вельми релігійним, благонравним, слухняним та нестяжательним», як зазначає автор «Дай Бог обителі більше таких служителів». Проживає у монастирі ігумен-старець Інокентій, який лежить паралізованим більше 10 років. А його «із християнським терпінням» доглядає чернець Афанасій, якого Коровицький називає «напівюродивим 60-річним старим», який своїм «зовнішнім виглядом» справив негативне враження на обласного уповноваженого, який перебував тут з візитом у травні 1947 року. Він є «релігійним до містицизму,

постник, не їсть скоромного цілий рік, окрім святого тижня, несе свій послух біля хворого терпеливо та безкорисливо. Інколи бурчить на оточуючих. Звичайно, відзначає автор, монах Афанасій «особливий тип», але для нашої Церкви та Православ'я далеко не відчужений й вигляд його для нас не є дивним. Наша Церква має цілий сонм людей догодивших Богу, так званих Христа заради юродивих» [15, арк. 58 – 59].

Підсумовуючи звіт, Коровицький зазначив: «У теперішній час Мелецький монастир є не тільки найдревнішим, але й єдиним монастирем північної Волині та південної Білорусі... Православно-віруючий народ Волині й частини Білорусі любить свою обитель, у великій кількості відвідує її, підтримує матеріально. У теперішній повоєнний час монастир, звичайно, не у квітучому стані. Війна та наслідки війни наклали свій важкий відбиток на матеріальний та моральний стан монастиря. Необхідний якісний ремонт всіх монастирських споруд та церков. Необхідно звернути увагу на моральне виховання деяких насельників. Необхідно поповнити штат монастиря хоч одним порядним монахом та ієродияконом. До недавнього часу отці настоятелі так «радиво» піклувались про монастир, що склалося враження наче настав час повної ліквідації обителі. І тільки з призначенням на місце настоятеля ієромонаха Іоасафа життя монастиря починає входити у нормальну колію. У цій обителі є всі данні на те, аби вона не тільки існувала, але й процвітала. Для наших віруючих вона єдина [15, арк. 60].

Порівнюючи ці два абсолютно несхожі поміж собою описи одного й того ж монастиря весною-літом 1947 року доходимо висновку, що радянський чиновник Діденко у своїй пристрасній та образливій доповіді з одного боку не зміг зрозуміти суті та форм чернечого життя, а з іншого боку намагався виконати «генеральну лінію» РС РПЦ, яка на тому часовому відтинку вважала монастирі головним об'єктом для знищення у щойно створеній РПЦ, про що йшлося вище. Таким чином, бачимо, що саме Мелецький монастир став першим релігійним об'єктом проти якого

однозначно та упереджено виступив представник радянського органу, що мав би бути арбітром у відносинах влади й Церкви.

Фактичним «вироком» на характеристику про «жалюгідний» стан монастиря став інший документ, підписаний тим же Діденком у липні 1947 року. У секретному листі до завідуючого волинським обласним фінансовим відділом Рогача, обласний уповноважений РС РПЦ пише: «Цього року в Мелецькому чоловічому монастирі Старовижівського району, з приводу храмового дня для цвинтарної Онуфріївської церкви було зібрано до 5 тисяч прочан.

Монастир в особі настоятеля зібрав прибутків грошима й натурою біля 100 тисяч крб.

У порядку виконання циркулярного листа міністерства фінансів СРСР від 13 жовтня 1946 року за № 870 прошу Вас здійснити нарахування прибуткового податку та стягнути його у встановлені законом терміни» [18, арк. 144].

Вже згадуваний нами Старовижівський благочинний протоієрей о. Микола Коровицький описав це храмове свято, але із позицій Церкви. Для яскравішого порівняння двох позицій наводимо його повний опис: «День храмового праздника кладбищенской, св. Онуфриевской, монастырской церкви, с благословения вашего преосвященства, прошел в этом году особенно торжественно и благоговейно. Благодаря энергии и распорядительности отца Настоятеля обители, в этом году, в первый раз после войны, этот праздник имел характер полного удовлетворения православно-верующих масс. Уже накануне толпы народа из более отдаленных районов заполнили вместительный монастырский храм. К вечеру начало прибывать духовенство. Празднование памяти св. Онуфрия Великого началось накануне, торжественным всенощным бдением в св. Николаевском соборе. Всенощное служил о. иеромонах Алексий в сослужении диакона Серахович. На литию и полиелет выходило все наличное духовенство во

главе с архимандритом Филаретом из Зимненского монастыря. После всенощной был отслужен соборный молебен с акафистом Преподобному. До самой поздней ночи отправлялись молебны и была организована исповедь желающих приобщиться на следующий день на ранней литургией. К концу всенощного бдения народ совершенно заполнил собор. Здесь можно было встретить беларуссов из под Пинска, волыняки из под Буга, полещуков из Сарненского р-на.

Живописные костюмы полещуков мешались с более простыми одеждами волыняков. Было уже после полуночи, народ не расходился. Ночь летняя короткая. Собирается люд в кучки, бодрствует, беседует, поет религиозные песни. Вот кучка собравшихся возле лирныка-певца. Женщины плачут, он поя рассказывает о недавно пережитых ужасах войны.

На утро, в пятом часу, монастырский колокол возвестил в начале утреннего богослужения. Утренняя также торжественна, как и накануне. Полиелей. Также, как и накануне, сонм духовенства, выходит на полиелей. Торжественное величание Преподобному оглашает своды храма. Собор не вмещает молящихся. Бесперывная исповедь в боковых пределах храма. Раннюю Литургию в соборном храме совершил местный благочинный в сослужении шести священников и трех диаконов. Слово за запричастным произнес районный миссионер свящ. Сергей Кульчинский на тему «Заповедей блаженства». К св. чаше приступило около тысячи верующих, приобщали из двух чаш. После ранней Литургии был организован величественный крестный ход для следования в Онуфриевскую церковь, что на кладбище. В крестном ходе, возглавляемом архимандритом Филаретом, приняло участие все прибывшее духовенство Старовыжвовского благочиния, а также благочинный Камень-Каширского благочиния со своим диаконом. Величественное зрелище представлял крестный ход. Не менее пяти тысяч верующих с шестнадцатью священниками и с семью диаконами заняли пространство от м-ря до кладбищенской церкви. В Онуфриевскую церковь не вместилося и десятая часть желающих быть на Богослужении. Литургию

возглавлял архимандрит в сослужении Камень-Каширского благочинного и пяти священников при четырех диаконах.

За Литургией после чтения св. Евангилия проповедывал архимандрит на тему «О значении угодников Божих в данной жизни». За глубоко-поучительские слова произнес настоятель Старовыжвовского призван Игорь Мякий. Литургией пел стройно монастырский хор. Вновь назначенного к монастырю регента-псаломника Лывенко. После литургии крестный ход вокруг храма. Конечная, задравная эктения многолетия Святейшеству, Его Высокопроосвященству и Вашему Преосвященству. Отец настоятель м-ря сердечно поздравляет с праздником. В третьем часу пополудни окончено торжество. Народ, насытившись пищей, расходится по домам, благодаря Бога за то, что Господь прославить угодника Его, благословляя свое правительство и Великого за те свободы, которыми он теперь пользуется.

В заключение к сему должен донести Вашему Преосвященству, что на торжестве в Мелецком м-ре прибыло девять священников из Старовыжвовского благочиния, два священника из Колковского благочиния и два диакона из Камень-Каширского благоч., а также архимандрит из Зимненского женского монастыря. По приблизительному подсчету на отпуске было около пяти тысяч верующих. За обеими Литургиями было около 1500 человек[15, арк. 56–57]. .

Цей документ демонструє декілька цікавих нюансів. По-перше, він абсолютно нівелює попередні заяви Діденка про «запустіння» Мелецького монастиря. Величезна кількість вірних, що прибули на храмове свято свідчить про неабияку популярність монастиря у мешканців Волині та Білорусі. Наведене свідчення о. М. Коровицького безумовно свідчить про значну популярність монастиря, значні можливості для його розвитку та проведення активної релігійної діяльності.

З іншого боку, Діденко незаконно втручається у фінансову діяльність релігійної установи. За радянським законодавством саме настоятель мав

вносити до відповідних облікових книг всі матеріальні пожертви, з яких платити відповідні податки. Діденко, всупереч встановлених правил, у своєму листі сам рахує кількість отриманих матеріальних цінностей (у грошовому та матеріальному еквіваленті) та просить відповідного чиновника нарахувати податки саме з 100 тис крб., що являла собою значну суму.

Втім, радянський чиновник всю свою подальшу діяльність спрямував на закриття монастиря. Після його звіту, московські чиновники підтримали ідею закриття Мелецького монастиря. У своєму листі до Діденка член РС РПЦ при Раді міністрів СРСР Іванов пише: «Рада по справах РПЦ при Раді міністрів СРСР рекомендує Вам приступити до оформлення матеріалів з питання закриття Мелецького чоловічого монастиря через облвиконком та уповноваженого Ради по УРСР, т. Ходченко весь матеріал зі своїм висновком надає в Раду на розгляд.

З єпископом Варлаамом Вам належить тактично переговорити з цього питання, рекомендувавши йому, аби він, зі свого боку інформував патріарха Олексія про стан Мелецького монастиря та отримав би від нього дозвіл на його закриття» [15, арк. 11].

Діденко, відповідаючи на лист, написав таке: «Доповідаю, що мною розпочато оформлення матеріалу з питання закриття Мелецького чоловічого монастиря. Єпископу ще 20 серпня було рекомендовано, аби він зі свого боку інформував патріарха Олексія про стан монастиря, що він і зробив 20 серпня 1947 року за № 2281 патріарху Олексію було надіслано відношення...

Прошу для оформлення документів про закриття монастиря та скорішого надсилання їх Уповноваженому ради по Україні т. Ходченку прискорити відповідь з боку Московської патріархії єпископу Варлааму на його рапорт.

Продовження ситуації із Мелецьким монастирем відслідковуємо у самому рапорті єпископа Волинського і Рівненського Варлаама до патріарха

Олексія від 20 серпня 1947 року. У цьому документі єпископ зазначає, що стародавній Мелецький монастир має чотири храми – «головний храм в честь св. Миколая, Преображенська церква на території монастиря, Олександро-Невський притвор та цвинтарна Онуфріївська церква, що знаходиться в 2 – 3 км від монастиря» [15, арк. 14].

У теперішній час монастир користується 15 га землі, однак населення дуже обмежена кількість, всього 7 осіб, разом з настоятелем монастиря, а даних, до збільшення числа населення відповідним елементом не спостерігається.

У рапорті відзначається, що «монастир конче потребує капітального ремонту всіх будівель, що постраждали від воєнних дій та в силу руйнацій від часу. За приблизним підрахунком на ремонт чотирьох храмів та трьох корпусів потрібно не менше 2 млн крб., а такої суми не може зібрати навіть вся єпархія про що я міг зробити висновки по орієнтовним бесідам із багатьма благочинними єпархії.

В силу вищевикладеного вважаю своєчасним просити Вашу Святість благословення, аби організувати в Мільцях замість монастиря парафіяльну громаду із збереженням головного корпусу з храмом св. Миколая та цвинтарної церкви св. Онуфрія, які будуть обслуговуватися трьома ченцями – членами притчу, оскільки до монастиря належить ще шість приписаних сіл. Інші будівлі вважаю за можливе передати державі для відповідного користування.

Передбачаю, що населення б не втратило у релігійному відношенні від цієї формальної зміни, оскільки ченці з притчу зберегли б всі монастирські традиції у практиці приходу й як раніше відбувалися б свята в день св. Миколая (9 травня), в день пам'яті св. Онуфрія (12 червня) та в день Преображення Господня (6 серпня).

Інша братія Мелецького монастиря була б переміщена у інший, більш облаштований чоловічий монастир єпархії – в с. Дерман, Мізочського району Рівненської області» [15, арк. 14 – 15].

Це питання Священний Синод розглянув на своєму засіданні 28 жовтня 1947 року. У резолютивній частині зазначається: «Беручи до уваги, що монастир гостро потребує капітального ремонту всіх будівель, що постраждали від воєнних дій, що насельників монастиря всього 7 осіб, при тому неповноцінних, разом з настоятелем монастиря, а на збільшення насельників у даний час надії немає, відповідно до висновку Преосвященного Волинського організувати замість монастиря парафіяльну громаду із збереженням храму святителя Миколая та цвинтарної Свято-Онуфріївської церкви, що розташована у трьох кілометрах від головного корпусу монастиря. Інші будівлі передати державі для відповідного користування» [15, арк. 14].

Ченці покинули монастир у липні 1948 року. Єпархія окремим листом повідомила обласного уповноваженого про те, що «насельники колишнього Мелецького чоловічого монастиря Старовижівського району Волинської області: ієромонах Іосаф Борковський, ієромонах Олексій Філозоф, ієромонах Нікон Догода, ієромонах Інокентій Грішин, пономарь Афанасій Ятусевич зараховані до братії Дерманського чоловічого монастиря Мізочського району Рівненської області та відбули до місця призначення 21 липня 1948 року, за виключенням заштатного-хворого ієромонаха Інокентія Грішина та дяка Афанасія Ятусевича, який залишився доглядати хворого» [15, арк. 47].

У грудні 1947 року питанням ліквідації Мелецького монастиря займалися вже органи державної влади Волинської області. Уповноважений Діденко подав до облвиконкому довідку із описом стану монастиря, де зазначалося: «Вважаю вповні можливим та необхідним Мелецький чоловічий монастир закрити.

Прошу Виконком Волинської обласної ради депутатів трудящих обговорити це рішення та винести своє рішення з вказівкою, коли та якому відомству державних чи кооперативних органів передати споруди, не культове майно, земельну ділянку для раціонального використання та просити РС РПЦ при Раді міністрів СРСР дозволити закрити монастир»[15, арк. 5].

13 грудня 1947 року Виконком Волинської обласної ради депутатів трудящих прийняв постанову № 1084, у якій зазначалося: «приймаючи до уваги, що чоловічий Мелецький монастир московською патріархією закритий 28 жовтня 1947 року постановляє: 1. Споруди бувшого Мелецького чоловічого монастиря – два двоповерхових кам'яних корпуси та дерев'яний сарай – передати з огорожею, садом та 15-ма гектарами землі Волинському обласному управлінню трудових резервів під спеціальне сільськогосподарське училище. 2. Просити міністра трудових резервів тов. Проніна В.П. дозволити Волинському обласному управлінню трудових резервів до 1 лютого 1948 року відкрити спеціальне сільськогосподарське училище з контингентом учнів 300 осіб» [6, арк. 1].

Вже 26 грудня майно монастиря було передано державі. У акті прийняття на баланс монастирського майна відзначається: «мною, начальником Волинського обласного управління міністерства трудових резервів Воробйовим В.Ф. прийняті на баланс Управління, а благочинним Ковельського району Абрамовичем Миколою за дорученням Волинсько-Рівненського єпархіального управління від 20 грудня 1947 року за № 4133 здані приміщення Мелецького чоловічого монастиря Старовижівського району. Прийнято й здано: а) два двоповерхових корпуси, що вимагають поточного ремонту, загальною корисною площею 1700 квадратних метрів; б) дерев'яний господарський сарай (для скотини); в) п'ятнадцять гектарів обробленої землі, на якій 6 га засіяно озимими культурами та 3,5 га піднято під зяб; г) сад у недоглянутому стані» [11, арк. 9].

У 1948 році ситуація із спорудами колишнього монастиря отримала продовження. Восени уповноважений Діденко пише розлюченого листа начальнику обласного управління трудових ресурсів, в якому, зокрема, зазначає: «По матеріалах, які є в моєму розпорядженні директор Мелецького сільськогосподарського спеціального училища № 1 за розпорядженням секретаря райкому КП(б)У Жукова прийняв від благочинного Коровицького Миколаївську церкву колишнього монастиря. Таке прийняття ні на чому не ґрунтується і є брутальним порушенням закону Радянської держави, бо на це прийняття не було дозволу виконкому облради та по відношенню до цієї церкви не було рішень вищих органів Радянської влади.

На основі цього це прийняття скасовується та відповідальність за стан церкви несе благочинний та настоятель Онуфріївської церкви с. Мільці» [15, арк. 25].

Зазначимо, що обурення чиновника викликав акт, укладений між благочинним Старовижівського району прот. М. Коровицьким та директором Мелецького сільськогосподарського училища № 1 І. Івановим від 27 листопада 1948 року, за яким благочинний здав директору споруду церкви «у повному порядку». Як зазначається у акті, сторони діяли за погодженням єпископа Волинського та Рівненського Панкратія та першого секретаря Старовижівського райкому КП(б)У Жукова, які виголосили свою згоду в телефонному режимі [15, арк. 31].

Втім, Діденко не відкидає можливостей подальшого використання училищем цієї церкви. Діденко пише: «для того, аби дозволити використовувати цю церкву для потреб школи, необхідно разом із представником с-г школи та благочинного за участю техніка скласти акт технічного огляду цієї церкви... Після цього й буде вирішене питання по цій церкві. У іншому випадку ця справа буде передана прокуратурі для притягнення винних до відповідальності за порушенні закону [15, арк. 25].

Як бачимо, обурення обласного уповноваженого Діденка проти передачі церкви училищу має у своїй основі тільки факт порушення процедури. Не виступаючи проти самої передачі церкви, радянський чиновник схвильований, що це робиться не по закону, без його участі, оскільки, це сфера його діяльності та в обхід вищих органів влади та РЦ РПЦ.

Саме він виступив ініціатором законної передачі цієї церкви. Ще 12 листопада 1948 року настоятель Онуфріївської церкви в Мільцях, о. Євстафій Моргаєвський написав єпископу Волинському та Рівненському рапорт із описом стану справ Миколаївської церкви: «Церква, яка знаходиться на території колишнього монастиря, у теперішній час с-г училища стоїть без дії. Мало того, що ця церква буквально з кожним днем все більше і більше руйнується і руйнується такими темпами, що якщо вона лишиться у такому стані, тобто безпритульною, ні під чийм віданням до зими, то залишаться одні обдерті, напівзруйновані стіни, що, я думаю, є небажаним ні для кого. Догляду за спорудою немає ніякого і не може бути з мого боку, оскільки, як було зазначено вище, вона знаходиться при школі і священику являтися туди не можна, хоча ключі і в мене.

Виходячи із вищенаведеного уклінно прошу Ваше Преосвященство негайно винести відповідне рішення з даного питання. Аналогічну заяву я подав одночасно й уповноваженому РС РПЦ [18, арк. 41]. У «аналогічній» заяві до уповноваженого о. Євстафій Моргаєвський також зазначає: «Миколаївська церква стоїть без дії і з кожним днем (буквально) все більше і більше руйнується. Протікала вона ще при монастирі, а зараз тече все більше, вікна я застав уже всі побиті. Ремонтувати її релігійна громада не має можливості та й було б нераціонально, оскільки там не проводиться богослужінь, потреби вірян обслуговує Онуфріївська церква. Аби попередити подальшу руйнацію такої величезної споруди прошу Вас прийняти відповідне рішення на Ваш розсуд та прошу прийняти його терміново»[15, арк. 28].

Єпископ Волинський та Рівненський Панкратій наклав на рапорт о. Євстафія Моргаєвського таку резолюцію: «Оскільки св. Миколаївська церква по донесенню о. Настоятеля на ім'я Уповноваженого не потрібна парафії – пропоную передати її у ведення держави. Все церковне майно по опису перенести до парафіяльної церкви про що поставити до відома Уповноваженого ради» [15, арк. 43].

До справи традиційно долучилися й органи державної влади – 19 листопада виконком Волинської облради порушив клопотання перед РС РПЦ СРСР питання про передачу Миколаївської церкви державі. У цьому зверненні відзначалося: «Виконком Волинської обласної ради депутатів трудящих просить дати свою санкцію на передачу споруди Миколаївської церкви колишнього Мелецького монастиря сільськогосподарській школі, яка організована у колишньому монастирі, під склад зерна та інших сільськогосподарських продуктів» [15, арк. 43].

Вже 27 січня 1949 року було складено новий акт про передачу споруди церкви до училища. У тексті відмічається: «Всі реліквії церковні вивезені священиком Євстафієм Моргаєвським. Споруда Миколаївської церкви з огляду на її зношеність знаходиться у зруйнованому стані, а саме: перекриття на горищі є гнилими та погрожують обваленням, підлога згнила та на 75% розібрана з огляду на її непридатність, дах з часу Великої вітчизняної не ремонтувався. Має в собі багато отворів від осколків снарядів та куль. Дах іржавий, а його дерев'яні крокви та балки погнили та можуть обвалитися, всі вікна у будівлі побиті, а ґрати обрушені. Зовнішній стан вимагає капітального ремонту, колони та штукатурка стін обвалені. Будівля без капітального ремонту у подальшому для експлуатації непридатна, про що й був складений цей акт [15, арк. 23]. Цікаво, що після листа Діденка, при укладанні цього акту були присутніми прокурор Старовижівського району Комісарик [15, арк. 23].

Погодження на передачу державі Миколаївської церкви вищих державних та церковних інстанцій було отримано пізніше. 14 березня цю передачу погодив уповноважений РС РПУ при Радміні УРСР Ходченко, зазначивши: «не бачу причин оскаржувати таку передачу» [15, арк. 19]. А у квітні РС РПЦ при Радміні СРСР прийняла аналогічне рішення, зазначивши: «Проти передачі порожньої споруди колишньої Миколаївської церкви в селі Мельці, Старовижівського району сільськогосподарській школі під складське приміщення не заперечувати» [15, арк. 20].

Цікавим документом є лист обласного уповноваженого Діденка до керівника обласного управління трудових ресурсів, який він написав вже після передачі споруди церкви. Чинownik відзначив: «Миколаївська церква, яка знаходиться на території сільськогосподарської спеціальної школи №1, якою за відомостями школа користується повинна Вами не переоблаштовуватися та знаходитись в гідному стані. Використовувати її можна тільки для складу зерна. Під клуб чи інший заклад використовувати не варто» [15, арк. 24].

Таким чином, процес ліквідації Мелецького чоловічого монастиря зайняв декілька років. Він став першою ціллю радянського режиму, який намагався закрити православні монастирі. З одного боку, місцеве духовенство не заперечувало проти певної «оптимізації» щодо перетворення монастиря у парафію із збереженням монастирських традицій, оскільки заявляло, що не має можливості утримувати обитель.

З іншого боку, свідчення, визнані навіть радянським режимом, що на храмове свято до монастиря прибуло близько 5 тисяч прочан, які пожертвували близько 100 тис крб. (тоді як всі церкви єпархії за рік отримували близько одного мільйона крб.) говорять, що монастир мав потенціал для розвитку та при бажанні міг бути збереженим.

3.2. Ліквідація Зимненської жіночої обителі у 1949 році

Інформації про Зимненський жіночий монастир у архівах є набагато менше, на відміну від Мелецького. Відомо, що під час Другої світової, у 1941 році черниці змогли повернутися у рідну оселю. Настоятелькою тоді була м. Лідія Давидович. Церковну службу вів архімандрит. Знов запрацювало господарство – сестри обробляли 6 гектарів землі. В підпорядкуванні настоятельки знаходилося 45 черниць. Переважно це були ті, хто зазнав гоніння від радянської влади [80].

Станом на 1 січня 1945 року в Зимненському монастирі перебувало 40 насельниць, 16 монахинь, 21 інокія, 3 послушниці, із загального числа – 14 непрацездатних. Настоятелькою була м. Лідія Давидович [15, арк. 17].

У квітні 1947 року Зимненський монастир фігурує у секретній інструкції голови виконкому Волинської облради Решетняка до голови виконкому Володимир-Волинської райради Грановського у якій, зокрема, йдеться про ситуацію з монастирем. Решетняк пише: «Не дивлячись на те, що Вам було запропоновано негайно із Зимненського монастиря переселити 9 родин переселенців у місця, де їм було відведено землю і де вони засівають, Ви до цього часу цього не зробили, чим порушили вказівку центральних органів влади.

Категорично пропонується Вам негайно переселити з монастиря 9 родин переселенців. Про виконання доповісте не пізніше 25 травня 1947 року. Надалі без дозволу уповноваженого Ради по справах православної церкви до монастиря нікого не вселяти.

Ви також до теперішнього часу не дивлячись на рішення облвиконкому не оформили відведення землі для Зимненського монастиря, чим брутально порушуєте постанову облвиконкому» [15, арк. 56].

Цей лист цікавий в першу чергу тим, що він забороняє приймати до монастиря силою переселених з Польщі та Чехословаччини українців, які не жили при радянському режимі та могли становили основу матеріальної підтримки обителі та джерелом людського поповнення.

Уповноважений РС РПЦ по Волинській області Діденко у звіті за 1947 року писав: «У відповідності до постанови Уряду Зимненському жіночому монастирю передано у його користування 6 га землі різних угідь із розрахунку 0,15 га на кожному мешканку. У монастирі є 4 дійних корови, 3 коней, 5 свиней, 7 вуликів бджол, близько пів гектара фруктових садів, який має добрі види на врожай. У монастирі на цей час перебуває 41 мешканка. Аналіз їхнього віку та освіти є наступним: до 25 років черниць немає, послушниць 2, від 25 до 35 років черниць немає, послушниць – 1, від 35 до 50 років черниць немає, послушниць – 15, більше 50 років черниць – 15, послушниць – 8. Разом 15 черниць, 35 послушниць. За освітою неписьменних черниць – 1, послушниць – 5, малописьменних черниць – 6, послушниць – 9, з вищою освітою черниць – 8, послушниць – 18» [15, арк.92].

Як вважає дослідник В. Рожко «Діяльність Зимненського Свято-Успенського монастиря в роки польської, першої московської, нацистської окупацій була пов'язана з московськими і промосковськими колами у Православній Церкві, а в час другої комуністично-московської займанщини Волині насельниці виявили повну лояльність і послухність до Московської патріархії, совєтської влади. У монастирі не було жодних проявів співпраці з ОУН-УПА, національно свідомим колом громадськості Волині, однак головна біда святині полягала в її давності. Монастир як печерний, наземний був на кілька століть давнішим від самої Москви, а це в очах комуністично-московського окупанта звучало як анафема, бо ж всьому було начало... «від Москви».

Упродовж майже п'яти років по «визволенні» Волині комуномосковська окупаційна влада чинила тиск на діяльність монастиря, поступово урізала землю, засоби виробництва, зростали податки і т. д.[79, с.250].

Щодо податків то існує цікавий документ від 23 липня 1947 року адресований з боку обласного уповноваженого М. Діденка до голови Володимир-Волинського райвиконкома Грановського, де зазначалося: «Згідно надісланої Вам постанови виконкому Волинської облради від 20 вересня 1946 року прошу нарахувати на Зимненський жіночий монастир хлібоздачі та інших сільськогосподарських продуктів та зобов'язати повністю здати своєчасно державі зерно та інші сільськогосподарські продукти за всі 6 га, що відведені вами. Доповідаю, що у монастирі можливі розкрадання, приховування зерна з боку черниць. Одночасно прошу Вас категорично заборонити користуватися землею на монастирській площі священику Зимненської церкви Жаку, надав йому 0,15 га якщо це можливо поза монастирем» [20, арк.143].

У своєму звіті за 1947 рік обласний уповноважений Діденко відзначає: «Якщо раніше до 1941 року і під час німецької окупації монастирі служили скупченням у великі свята прочан – до 2 – 3 тисяч, то за останній час, особливо у цьому 1947 році цього не спостерігається, а якщо прочани й збираються, то їх було не більше 150 – 200 осіб та й то не на всі свята.

Настоятельниця Зимненського жіночого монастиря Лідія Давидович та духовник монастиря Філарет жаліються, що до них в монастир припинили ходити молитися, що прибуток монастиря зводиться до нуля» [15, арк. 133].

А вже у 1948 році розпочалася процедура ліквідації Зимненського монастиря. 7 грудня 1948 року уповноважений по УРСР РС РПЦ Ходченко писав у листі до обласного уповноваженого Діденка: «З мого боку немає перепон до переселення єпископом Панкратієм насельниць Зимненського монастиря Волинської області у інший монастир Рівненської області. Ця акція цілком відноситься до компетенції єпископа Панкратія...

Щодо залишених таким чином споруд Зимненського монастиря, то оскільки вони є пам'ятками зодчества та знаходяться під охороною Архітектурного управління, то їх слід віддати Архітектурному управлінню за належністю» [19, арк. 78].

У лютому 1949 року Діденко писав до уповноваженого по УРСР Ходченка: «Прошу Вас прискорити вирішення питання, щоб до 1 березня можна було монахинь Зимненського монастиря перевести в Дерманський монастир Рівненської області. Ця необхідність диктується ще й тим, що Зимненський жіночий монастир знаходиться поруч державного кордону, що негативно впливає на його охорону» [75, с. 69 –70].

У листі від 15 лютого 1949 року до того ж Ходченка Діденко відзначає: «Зимненський жіночий монастир у теперішній час знаходиться в процесі ліквідації. Все підготовлено для його ліквідації. А) написана та відіслана єпископом Панкратієм доповідна записка митрополиту Іоану – екзарху України на що отримана позитивна відповідь – на його ліквідацію; б) є згода Уповноваженого ради по Україні тов. Ходченка; є домовленість із відповідними транспортними організаціями про перевіз насельників Зимненського жіночого монастиря до Дерманського монастиря Рівненської області. Але затримка відбувається через те, що ченці у кількості 12 осіб Дерманського монастиря до цього часу не переведені до інших монастирів з тієї причини, що не отримано згоду Макарія – єпископа Львівського, куди перевести цих ченців [19, арк. 47].

Той же Діденко у листі до секретаря Волинського обкому КП(б) І. Профатилова від 17 березня 1949 року писав: «Повідомляю Вам для відомостей, що Зимненський жіночий монастир у Володимир-Волинському районі в селі Зимно ліквідований самим духовенством на чолі з єпископом Волинським і Рівненським Панкратієм. Монашки в кількості 46 душ, іконостаси і інші церковно-монастирське майно монастиря вивезені.

Таким чином, у Волинській області більше монастирів не існує – цих вогнищ релігійного мракобісся» [19, арк. 56].

У листі до голови РЦ РПЦ СРСР Карпова у листопаді 1949 року Діденко обирає менш образливі формулювання: «Повідомляю Вам, що Зимненський жіночий монастир Володимир-Волинського району Волинської області єпископом Панкратієм ліквідований.

Монашествуючі в кількості 45 осіб та духівник переведені всі у Дерманський монастир Рівненської області. Іконостаси домової церкви та зруйнованої Троїцької церкви за бажанням єпископа (невелика частина) також перевезені єпископом до Дерманського монастиря, а інша частина (більша) перевезена єпископом до Володимир-Волинського Собору на зберігання.

Ліквідація монастиря відбулася без єдиної «шороховатости». Таким чином, у Волинській області більше монастирів немає.

Житлові приміщення, господарські споруди, землю, сад Зимненського жіночого монастиря Виконком Волинської обласної Ради депутатів трудящих своїм рішенням передав обласному відділу народної освіти для дитячого будинку [19, арк. 57].

Серед вивезеного до Дерманського Свято-Троїцького монастиря був і давній дзвін 1566 року, подарований князем Олександром Чарторийським Зимненському монастирю [75, с. 77–78].

По закриттю Дерманського монастиря дзвін опинився у Рівненському обласному музеї [79, с. 251].

У звіті за перший квартал 1949 року обласний уповноважений додає певну інформацію щодо обставин закриття обителі: «Ліквідація монастиря не викликала жодних перепон з боку монашествуючих, ні з боку селян. Це пояснюється тим, що мешканці монастиря вважають, що їм краще буде жити

в Дерманському монастирі, а оточуючі селяни позбавилися від прохачів хліба та претендентів на колишню монастирську землю та лук, які використовуються з приходом радянської влади [19, арк. 63].

Також в своєму звіті Діденко компліментарно описує участь єпископа Панкратія у ліквідації монастиря: «Єпископ Панкратій приймав дієву участь у безпосередньому керівництві ліквідації Зимненського монастиря й дуже часто піклувався до здачі споруд монастиря за їх збереженість та цілісність. У своїй роботі він намагається все зробити сам, нікому не довіряючи навіть дати розпорядження купити електричну лампочку для канцелярії» [19, арк. 72].

З огляду на недостатню кількість інформації ми можемо тільки припустити які чинники були головними у ліквідації Зимненського монастиря. Цей монастир, на відміну від Мелецького чоловічого, не перебував у вкрай занедбаному стані. Кількість черниць та послушниць (45 осіб) дозволяє говорити, що обитель мала всі умов для повноцінного існування. Ми можемо припустити, що серед причин його ліквідації було дві. Перша – активна діяльність уповноваженого М. Діденка, який часто висловлювався проти монастирів та намагався виконати настанови радянської влади, яка з 1945 року взяла курс на ліквідацію та укрупнення в першу чергу монастирів. Саме його активна діяльність спонукала призначеного на посаду 3 червня 1948 року єпископа Волинського та Рівненського Панкратія піти на поступки владі та ліквідувати монастир.

Друга версія – можливий особистий конфлікт між настоятелькою монастиря та єпископом. На користь цієї версії свідчить той факт, що у 1958 році будучи архієпископом Львівським та Тернопільським Панкратій мав серйозний конфлікт із настоятелькою Корецького жіночого монастиря Людмилою (Надією Вельсовською). Конфліктна ситуація дійшла до того, що він вивів настоятельку за штат, та подала скаргу до патріархії, це рішення було скасоване, а за штат вивели самого Панкратія [57, с.158 – 159].

Таким чином, бачимо, що ліквідація Зимненського монастиря відбувалася більше з ініціативи єпископа, ніж місцевої влади. Це пояснюється загальним курсом радянської держави, проти якого РПЦ не могла діяти відкрито й змушувала регіональних ієрархів до закриття монастирів. Єпископ Панкратій виконав рекомендації свого керівництва й до 1949 року всі монастирі в області були закриті.

В цілому мусимо зауважити, що в силу різних причин протягом 1947 – 1949 років монастирське життя у Волинській області було ліквідоване, монастирі ліквідовані, а насельники переведені у інші обителі. Вважаємо це значним негативним кроком у релігійному житті Волині у згаданий період, оскільки монастирі, як центри та зразки християнського життя перестали впливати на вірян, що в цілому призводило до зменшення релігійності у області. Також, ми схильні думати, що ліквідація волинських монастирів була першим кроком репресивного характеру з боку радянської влади у особі спеціального органу – РС РПЦ, Волинське відділення якого приклало максимальних зусиль для виконання радянських настанов на ліквідацію чернечого життя у відновленій Православній Церкві.

РОЗДІЛ 4. НИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1948 – 1953 РОКАХ

4.1. Масові утиски Православної Церкви у 1948 – 1949 роках

На думку багатьох авторів, з якими ми солідаризуємося, перелом у державно-церковних відносинах, відбувся в другій половині 1948 року, та був викликаний цілим комплексом різноманітних причин.

Перш за все, на це вплинула зміна міжнародного становища СРСР. По суті, саме в цей час можна говорити, що Москва не змогла витворити концепт «православного Ватикану», не змогла проводити потужної експансіоністської політики на Близькому Сході і, відповідно, потужна і помпезна РПЦ, як один із факторів впливу на світову політику, перестав бути потрібним.

По друге, почався новий виток внутрішньополітичної боротьби, чисток і репресій. Влада спробувала приборкати випущені в роки війни духовні сили, відмовитись від тих авансів, які були дані нею у тяжкі 1941 – 1942 роки. Політика обмеження свободи совісті не могла не торкнутися Церкви, яку, не дивлячись на всі прагнення не вдалося перетворити на елемент тоталітарної системи. Роздратування чиновників державного апарату викликало і постійне наполегливе прагнення керівних діячів Патріархії розширити сферу впливу, що часто переходило рамки дозволеного[61, с. 90].

Перші істотні обмеження діяльності Церкви відбулися наприкінці літа 1948 року. Під тиском РС РПЦ Синод був вимушений ухвалити декілька рішень щодо заборони хресних ходів з села в село, духовних концертів у храмах поза богослужіннями, друку в єпархіях без дозволу Синоду акафістів, послань єпископів, неприпустимості роз'їздів архієреїв у період сільськогосподарських робіт, заборони всяких молебнів на полях тощо.

Так у рішенні Синоду від 25 серпня 1948 року відзначається, що єпископам слід «не ставити своїми поїздками по Єпархії в складне становище як підлегле духовенство, так і вірян, бентежачи їх. Заборонялося їздити з

візитами в час сільськогосподарських робіт та з «великою свитою, часто вельми недисциплінованою» Хресні ходи заборонялися як такі, що порушують принцип «відокремлення церкви від держави». Духовні концерти названі «взагалі справою абсолютно не церковною», а розміщення оголошень про такі концерти «абсолютно неприпустимим». Друк звернень, акафістів та єпископських послань був заборонений, а публікація архіпастирських послань єпископа дозволялася тільки з санкції Синоду. Заборонялося надавати проповідям «систематичний характер» особливо для дітей. Також говорилося, що треба «паралізувати намагання деяких єпископів та підлеглих їх священиків виходити так би мовити за церковну огорожу поширювати свій вплив поза своїми безпосередніми паствами». Також «архіпастирі та миряни не повинні давати привід до можливого їх засудження в тому, що вони зловживають дарованою їм свободою, що духовенство (а особливо єпископи) схильні «розширяти розкрилля риз своїх», забуваючи про те, що ми маємо йти шляхом «смиренного серцем Ісуса»[19, арк.56 – 57].

Цю тенденцію характеризують і офіційні цифри по кількості релігійних громад у області. Так на кінець 1948 року у Волинській області було: «Всього церков 402, в т.ч. типових 381, молитовних будинків 19. З початку 1948 року було закрито 1 церква та 2 молитовних будинків [19, арк. 81].

Також у 1948 році документи чи не вперше із завершенням війни фіксують ситуацію, коли органи державної влади вперше брутально втрутилися у діяльність Церкви. Як видно з листа заступника голови РС РПЦ СРСР Белишева до обласного уповноваженого Діденка, мова йде про ситуацію, що склалася 1 травня 1948 року у Великодню суботу. Так сталося, що у цей день у центрі Луцька відбувалася першотравнева демонстрація, а у переддень Великодня відбувалася служба в кафедральному соборі, яка супроводжувалася дзвонами. Як видно із офіційної мови чиновника дзвін було припинено прямим втручанням влади – були зроблені «незаконні перепони для дзвонів». Цю ситуацію Діденко спробував пояснити тим, що «напередодні Великодня дзвони заборонені канонічними законами церкви»,

що викликало незадоволення у союзного керівництва. Московський чиновник відзначив «раді невідома така канонічна заборона». І він звинуватив Діденка в тому, що той заздалегідь не запобіг цій ситуації.

«Ви у розмові з єпископом не передбачили й не поставили перед ним питань аби церковна служба в суботу 1 травня не завадила б демонстрації, чого можна було запобігти, якби церковна служба почалася раніше звичайного і була б завершена до початку демонстрації. Тоді можна було запобігти того, що сталося в соборі Луцька... Цей факт Вам слід врахувати на майбутнє», – відчитував Діденка московський клерк [19, арк. 16].

1 червня 1948 року у житті Волинсько-Рівненської єпархії відбулася значна подія – відбувся перший випуск студентів Волинської духовної семінарії. Як зазначав протоієрей Г. Юркевич: «Відбулися семінарські урочистості з нагоди закінчення навчального року та першого випуску Семінарії. На це торжество прибув Преосвященний Варлаам, єпископ Волинський і Рівненський. Після богослужіння в Луцькому кафедральному соборі в залі Семінарії відбувся урочистий акт, на якому Ректором Семінарії протоієреєм Тучемським була зроблена доповідь на тему: «Духовне просвітництво на Русі»; інспектором Семінарії протоієреєм В. Осташевським був зачитаний річний звіт про успіхи і поведінку учнів, а потім семінарських хором було виконано кілька вокальних номерів.

На закінчення акту о. ректор звернувся до випускників Семінарії з напутнім словом і побажанням їм плідної роботи на користь Православної Церкви і Батьківщини, після чого владикою Варлаамом були роздані їм служебники, як архіпастирське благословення на майбутній шлях» [21].

Наприкінці року союзне керівництво РС РПЦ СРСР розіслало інструктивного листа, в якому наголошувалося на неухильному виконанні серпневих заборон для Церкви, прийнятих Синодом, у переддень Різдвяних свят. У листі відзначалося що «хресні ходи в містах, які є адміністративними центрами дозволяються щоразу тільки з дозволу місцевого виконкому.

Всілякого роду надмірностей як-то концертних виконань святкових текстів у громадських місцях, в тому числі і в храмах у позабогослужбний час, проведення хресних ходів та богослужінь під відкритим небом, окрім вказаних водохрещ допускати не слід» [19, арк. 162].

У кварталному звіті обласного уповноваженого РС РПЦ УРСР Діденка за січень-квітень 1949 року відслідковуємо тенденції щодо посилення тиску на Церкву з боку радянського режиму. По перше, відзначається зменшення кількісного складу духовенства. За останні чотири місяці 1948 та перші чотири місяці 1949 року вибуло по 9 священників і така тенденція «буде тривати»[19, арк. 63 – 64].

Цікаво, що один із священників, який вибув – Работницький був заарештований «за бандитизм», що скоріше за все пов'язується із його стосунками з націоналістичним підпіллям[19, арк. 65].

У звіті вперше дається більш розлога характеристика деяким групам священників відносно їхнього походження та часу рукоположення, за якою визначається ступінь їх ворожості.

Вони розподіляються за такими категоріями:

- священники, що прибули із східних областей СРСР – 5 осіб;
- священники і диякони, що знаходились з різних причин у часи окупації в Німеччині – 13 осіб;
- священники і диякони, що були рукопокладені в 1941 – 1943 рр. у час німецької окупації – 78 осіб;
- священники і диякони, що прибули із Польщі як переселенці – 21 особа.

Відносно першої групи, то радянський чиновник пояснює, що з приходом радянської влади вони відмовилися бути священниками, але у повоєнний час повернулися знову до сану, що означає «прояв ворожості до Радянської держави».

Ті хто повернулись з Німеччини – то вони «просто втекли з німцями, коли вони відступали, маючи ту чи іншу провину перед радянською державою.

Рукоположені у період німецької окупації – «це той елемент, який у той чи іншій мірі співчував німцям, у тій чи іншій формі приймав участь у контрреволюційній роботі серед українсько-німецьких націоналістів. До таких можна віднести священиків В. Мисечко, Л. Ліхтанський, А. Рибачук, В. Фандалюк, А. Бжезицький (який у цьому ж звіті подається як засуджений 10 років за кримінальні злочини), Н. Струк, І. Трилеський, Т. Война та інші.

Священики, що прибули з Польщі у своїй більшості також ворожі реакційно налаштовані, що виражається у проповідях.

Наявність такого духовенства у області, а також того духовенства, яке давно перебуває у Волинській області, серед яких немало тих, що співпрацювали із українсько-німецькими націоналістами (С. Грушко, А. Стасишин, Карвовський, К. Закидальський, І. Карась, Ф. Кваснецький, Т. Коваль, І. Кресович та інші дає їм можливість хоч і не у великій мірі, але впливати на відсталу частину населення, користуючись їхньою малописьменністю [17, арк. 65 – 66]. Цей уривок із звіту дає нам можливість зробити певні висновки. По перше, на відміну від простого обліку священиків, який радянський режим розпочинав у 1944 році за 5 років відповідні органи набули неабиякого досвіду у розумінні тенденцій, які існують у дуже різноманітному середовищі священиків Волині. По друге, з огляду на загальне ставлення до священиків з боку влади, відзначаємо, що найбільшим утискам піддавалися ті священики, які мали національну українську орієнтацію.

Цікавою виглядають характеристики Діденка, які він давав у другому кварталі священикам, які були заарештовані органами МДБ: «Ліхтанський Лев Павлович в сан священика висвячений єпископом Полікарпом. Це справжній тип українсько-німецького націоналіста, навіть по своїй

зовнішності. Він не припинив продовжувати свою чорну справу, як українсько-німецький націоналіст до теперішнього часу, використовуючи свій сан священика.

Суничук Омелян Силович у сан священика висвячений єпископом Іовом Кресовичем. Під рясою цього священика ховався українсько-німецький бандит, який був у банді так званім політичним керівником [19, арк. 86].

З інших джерел відомо, що о. Л. Ліхтанський народився в 1904 році в сім'ї вчителя в селі Ківерці Волинської губернії. Після здобуття середньої освіти закінчив бухгалтерське училище. Зі студентських років він вступив до молодіжної організації, яка ставила собі за мету боротьбу за незалежність України.

У 1924 році одружився й подружжя мало двох дітей. У 1939 році з приходом Червоної армії був заарештований. Разом зі своєю сестрою Фаїною та іншими ув'язненими в політичній Луцькій тюрмі вони піддавалися допитам і тортурам органами НКВС. 22 червня йому вдалося пережити наліт німецької авіації та масові розстріли більшовиками ув'язнених.

«На тому дворі піднялася страшна стрілянина. Крик людей не можна було заглушити пострілами... Люди бігли з одного місця на інше, більш сильні збивали з ніг слабких. Разом з тими, яких збили з ніг, падали і ті, яких досягали більшовицькі кулі. Двір все більше і більше покривався купами трупів. Живі лежали між убитими», – так пізніше Л. П. Ліхтанський написав у Волинській газеті: «Я бачив пекло».

У 1942 році Л. Ліхтанського висвятили спочатку на диякона, а потім – на священика. Він служив в декількох Волинських парафіях. У 1949 році «особісти» відразу згадали про «тюремне минуле» батька Льва і його вдруге заарештували. Повернувся він з таборів тільки в 1956 році. Знову дивом залишився живий [24].

О. Омелян Суничук народився 1923 році у селі Більче Демидівського району на Рівненщині. Батьки були середнього достатку. Омелян закінчив у червні 1941 року місцеву середню школу. У цей час став членом Організації Українських Націоналістів. З приходом німців два тижні служив у місцевій поліції. Згодом вступив в учительську семінарію. У жовтні 1942 року Омелян повернувся в рідне Більче, допомагав батькам по господарству. Саме в цей період активно формувалися сотні Української повстанської армії для боротьби з окупантами. Восени 1942 року Омелян Суничук пішов в УПА, обравши собі псевдо – «Білий». Влітку 1943 року пройшов вишкіл у селі Красне Млинівського району на Рівненщині, де став політичним виховником вояків УПА.

Навесні 1944 року Омелян разом з іншими повстанцями вирушив у похід через кордон у Чехословаччину. Проте через зрадника потрапили у засідку НКВД. Був поранений. Повернувся на Волинь, за рекомендацією, виданою у Волинсько-Рівненській єпархії був відправлений до Богоявленського монастиря у Кременці, де лишився послушником, через два тижні став дияконом.

Через два місяці Омеляна висвятили у священники. Таке поспішне посвячення було спрямоване на порятунок людей, наближених до Церкви, від мобілізації в Червону армію.

У Луцьку Омеляна Суничука викликали у СМЕРШ – відділ контррозвідки, що вів боротьбу з націоналістичним підпіллям. Запропонували співпрацювати, працюючи священником у волинських селах збирати інформацію, щоб виявляти бандерівців і тих, хто їм допомагає. Він пообіцяв дати відповідь за два тижні.

За цей час зустрівся з товаришами з ОУН і УПА та розповів їм про цю пропозицію. Друзі порадили погодитися на співпрацю і вести подвійну гру.

Зустрічі в Луцьку зі СМЕРШ були рідко, а та інформація, яку їм подавав, не шкодила людям – вона стосувалася або загиблих повстанців, або тих, що вже відійшли за кордон.

Із жовтня 1946 року Омелян Суничук був священником у селах Затурці та Семереньки Локачинського району. Будучи священником, підтримував зв'язки з членами ОУН, допомагав збором коштів і продуктів для УПА.

У 1949 році Суничука переводять на парафію у село Пірванче Горохівського району. 1 квітня 1949 року Омеляна арештовує МДБ. Під час перебування у таборах у 1950 році увійшов до керівного комітету Кенгірського повстання [35].

Вперше у документах обласного уповноваженого зустрічаються документи, що стосуються діяльності конкретних священників та реакція на це з боку влади.

Так у секретному листі Діденка до секретаря Заболотівського району, відзначається, що в с. Здомисл живе священник Павло Смоляр, який не пройшов реєстрацію у радянських органах (вважає підпис гріхом). Він «вперто не бажає визнавати Московську патріархію, а «визнає тих єпископів, які емігрували та ведуть контрреволюційну роботу». Також він не укладає угоди на оренду церковної споруди. Єпископ позбавив його права служити, але він продовжує це робити, має своїх прихильників навіть у сільраді.

Для агітації проти нього єпископ має відрядити двох священників, а влада має ще раз його переконати зареєструватися. У разі відмови на нього буде накладено прибутковий податок. Все це має робитися «у самій обережній формі через людей, які мають довіру» [20, арк. 40 – 41].

У січні 1949 року Діденко пише листа голові Камінь-Каширського райвиконкому, де зазначає, що у районі є священник з місцевих селян Яремчук, який не зареєстрований владою та єпископом, але відправляє

богослужіння. До нього також вимагають застосувати прибутковий податок [20, арк. 43].

У Головнянському районі виявились випадки, коли «невстановлений священик їздить по району та служить у 5 – 6 церквах. Уповноважений просить голову райвиконкому встановити особу цього священика та обкласти його прибутковим податком у 5 – 6 кратному розмірі. У цьому ж районі, по інформації чиновника, в с. Полапи служить священик К. Закидалський, де церкви немає, а релігійна громада знята з реєстрації. Цього отця Діденко також вимагає обкласти прибутковим податком [20, арк. 42].

Дивлячись на питання, з якими люди зверталися до обласного уповноваженого, відзначимо кілька випадків. Так, 2 лютого 1949 року був прийнятий священик о. М. Сукманський, благочинний Луківського благочинія, якій оповів історію, що мала місце в с. Синдін, де селяни прийняли рішення про будівництво храму. В 1947 році Діденко відмовився надати дозвіл. Голова райвиконкому на зборах селян заявив, що якщо вони завершать будівництво клубу, то він їм дозволить будувати церкву та виділить 50 м³ лісу. Клуб добудовано і селяни вимагають надати їм дозвіл та ліс для будівництва храму. Про цю ситуацію Діденко доповів у облвиконком.

10 січня Діденко прийняв священика с. Дерно Олицького району А. Рибачука, який розповів, що кілька днів тому вночі до хати диякона Нагорного увірвалася група людей на чолі з головою сільради Куницьким та почала вимагати звільнити хату, мовляв, у ньому буде канцелярія колгоспу. Діденко відзначив, що він доповів про це відповідним органам [20, арк. 68 – 69].

Ці два випадки, у яких спостерігаємо певні акти обману й насильства з боку представників влади. Таке нахабство з боку цих осіб ми прямо пов'язуємо із тим, що згасала збройна боротьба УПА та представники радянського режиму почували себе все більш впевнено та твердо по відношенню як до місцевого населення, яке нікому було захистити від

свавілля місцевих чиновників, так і до справ релігійних громад. Таке погіршення ставлення фіксується не тільки на локальному, але й на державному рівні, оскільки радянська влада, оголтувшись від певної розгубленості у перші повоєнні роки, знову перейшла до звичних практик тиску, репресій та залякування.

Характеризуючи діяльність Церкви у цей період, у звіті говориться: «Особливих змін у діяльності церкви немає. Є тенденція до значного скорочення прибутків та зменшення відвідування церков з боку селян [20, арк. 70].

Уповноважений відзначає, що йому не вдалося ретельно перевірити «проповідництво у церквах», також він звертає увагу на те, що на Різдво священик Ф. Серета в с. Сирники Луцького району у проповіді на євангельську тему «дуже часто звертався до дітей», що він розцінив як цілеспрямований вплив на дітей [20, арк. 71].

Цікаво також читати результати його спілкування з єпископом Панкратієм, який повідав уповноваженому, що той «дуже погані думки про єпископа Варлаама, називає його нечесною людиною, який винен йому декілька тисяч карбованців, але відмовився платити» [20, арк. 73].

Завершуючи звіт, Діденко відзначив, що у подальшому в діяльності буде звернуто увагу на діяльність церкви в умовах колективного господарства [20, арк. 73]. Це пояснюється тим, що саме на весну 1949 року на Волині припадало завершення форсованої колективізації [83, с. 317].

Розглядаючи наступний звіт обласного уповноваженого, датований другим кварталом 1949 року, відзначимо, що головна увага з його боку приділялася опису поведінки вірян та священиків на Великодні свята та примушування владою до роботи в ці дні у селах, де відбувалася колективізація. Таким чином, стосункам між церквою та державою намітилася ще одна лінія протистояння. Ось так Діденко описує свої

відвідини села Озеро Ківерцівського району: «Минуле цього священика (о. Костянтин Дунець) не говорить про його лояльність, а сучасне таке. Субота 16 квітня. Робочий день. Розпал весняної сівби, а на полях села Озера нікого немає. Всі в церкві з 8 ранку до 14-ї години близько 200 дорослих людей. Здійснюється служба з приводу Вербної неділі і здійснюється сповідання. 18-та година священик Дунець знову передбачає служити вечірню і знову люди відриваються від потрібної роботи» [20, арк. 104 –105].

Далі чиновник відзначає: «20 квітня. Село Теремне – районний центр. Біля церкви та у церкві багато людей. Всі стоять з палаючими свічками. Цю ілюмінацію далеко видно. Церква відкрита. Співи та вогні далеко поширюються за огорожу. Все це привабилло немало населення села. А клуб в цей час стоїть на замку, немає ні кіно, ні інших культурно-просвітницьких заходів, як спеціально у страсний четвер клубу хтось заборонив проводити свої заходи. Серед людей у храмі немало по зовнішньому вигляду інтелігентних людей, які також тримають свічки [20, арк. 106].

Після таких поїздок обласний уповноважений зробив наступні висновки: «церква ще немало колгоспників відриває від виробничого життя, що служителі культу не скрізь із цим рахуються. У далеких селах від райцентрів служителі культу ще мають немалий вплив на населення. Деякі вчителі шкіл залишають дітей без уваги і діти систематично відвідують церкви, особливо в святкові дні. Як правило, потрібно відзначити, там де добре організований колгосп, добре налагоджена виробнича робота, Церква перестає відігравати помітну роль у житті села.

Великодні свята у цьому році пройшли менш активно, хоча священики проявляли активність ... Так благочинний Луківського благочинія священик Сукманський повідомив мені, що з огляду на те, що святити паски люди з багатьох сіл та хуторів не приїхали до церков, то священики змушені були їхати у інші села та хутори і на місці святити паски (Луківський район є районом суцільної колективізації). Ці паски святити просто на вулицях, на

перехресних дорогах. А благочинний Затурцівського благочинія, він же священик села Холопичі Савчук А.Є., відслуживши службу на Великдень у своїй церкві, поїхав у село Павловичі та на місці спаленої церкви відслужив богослужіння та освятив паски натовпу, що зібрався, де було близько 200 осіб, як він сам про це заявив.

Мною була звернута увага єпископа Панкратія на неприпустимість такої поведінки, мається на увазі, що це порушує основи положення, встановлене Радою... Із всіх цих даних діяльності церкви помітна активність з боку служителів культу, які в окремих випадках переходять встановлені межі» [20, арк. 107 – 109].

Достатньо кричущий випадок у Волинській області стався у травні 1949 року, який можна назвати певним маркером. У рапорті до благочинного Рожищанського району від настоятеля Михайлівської церкви села Вітоніжа Є. Барана оповідається наступна ситуація: Священик у храмі готувався їхати причащати хвору дитину і в цей час до олтарної частини церкви увійшов п'яний мешканець того ж села Грисюк, «який є в селі стробком» (тобто так званім «яструбком» – членом винищувального батальйону, які формувалися з місцевих прорадянські налаштованих мешканців для допомоги органам МДБ). Дочекавшись поки священик виїде (Є. Баран наказав місцевому селянину зачинити храм). Грисюк разом з якимось теж п'яним співробітником МТС змусили цього селянина та церковного старосту відчинити храм та провели обшук олтарної частини, шукаючи якихось «українських написів» та богохульствуючи. Повернувшись, о. Е. Баран побачив певний безлад у олтарі, але у храмі нікого не було. Також він написав, що зазначений вище Грисюк змушував кількох селян підписувати якісь «розписки», заявивши, що вони будуть свідками [20, арк. 118].

Після цього випадку єпископ Панкратій звернувся до обласного уповноваженого, а той звернувся до обласного прокурора, який повідомив

Діденку, що ці факти підтвердилися і районний прокурор притягне винних до відповідальності [20, арк. 109].

Цей випадок є доволі промовистим з огляду на те, що це вперше зафіксований факт незаконного обшуку церкви з боку низових прихильників радянського режиму. До цього часу таких випадків на Волині поки не виявлено і це свідчить, що в 1949 році стан радянської влади зміцнився настільки, що місцеві активісти дозволяли собі обшуки церков.

З іншого боку, 25 травня 1949 року у селі Кримно Камінь-Каширського району сільський священик назвав секретаря райкому партії Кажукала «ідіотом» за те, що той заявив про будинок священика буде переданий під школу чи сільську раду. Ображений секретар райкому жалівся обласному уповноваженому з погрозами до суду проти священика, який за його совами, «поводить себе не тактовно, морально розклався, влаштовує пиятики» [20, арк. 116 – 117].

У 1949 році вперше з'являються відомості про функціонування Волинської духовної семінарії у Луцьку, оскільки як зазначалося вище це був рік першого випуску священиків і навчальний заклад став повноцінним фактором релігійного життя у регіоні.

Щодо кількісного складу то на 1 вересня 1948 року було 54 семінаристи, на навчання у 1948 – 1949 н. р. поступило у різні класи 18 осіб і на 1 жовтня 1948 року загалом було 72 семінаристи [20, арк. 122]. Відзначається, що протягом 1948 – 1949 н. р. семінарію покинуло 12 осіб, а влітку 1949 року відбувся перший випуск семінаристів із 12 осіб, після чого на 1 вересня 1949 року тут навчалось 48 семінаристів [20, арк. 123].

Радянські чиновники дають розгорнуту характеристику причин виходу з семінарії слухачів – «не сподобався режим та обстановка – виїхав до колгоспу, працює», «поступив до семінарії, уїхав додому, став дяком», «мобілізований до Радянської армії», «пообіцяли парафію у Кировоградській

області», «за власним бажанням – священиком бути не хоче», «поступив до Львівської музичної школи», «самовільно лишив семінарію, живе за рахунок батька», «не склав екзамени, відрахований, живе за рахунок батька-священика». Дуже цікавими є й такі формулювання: Хилуха Анатолій «формально звільнений за те, що не надав документи про освіту. По суті з семінарії був видалений елемент, що був пов'язаний з українсько-німецькими націоналістичними бандами», Петро Ковальчук «був у духовній семінарії активним агентом українсько-німецьких націоналістичних банд. Арештований як бандит органами Радянської влади» [20, арк. 123 – 124].

У подальшому Петра Йосиповича Ковальчука засудили до 10 років ув'язнення [91, с.132].

Протягом 1948 –1949 н.р.у сан священика було висвячено семеро осіб. У дякони висвячено 4 особи. Також у звіті фіксується хто перевівся а також, хто з випускників хоче вступати до духовних академій [20, арк. 125 – 127].

Певна скандальна ситуація виникла тоді, коли єпископ Панкратій будував собі будинок. У листі до секретаря Волинського обкому партії І. Профатілова уповноважений Діденко описує цю ганебну ситуацію. Обласний уповноважений підкреслює, що він особисто давав дозвіл на будівництво. Коли був зведений перший поверх будинку, то до єпископа прибули заступник Луцької міськради Удовицький та керівник архітектурного управління Зорін та каже, що забороняє будувати цей будинок без пояснення причин. А у цей час до секретаря єпархіального управління приходить невідома особа та заявляє, що його прислав Зорін та вимагає 5 тис крб. за дозвіл продовжити будівництво. Єпископ видав секретарю ці гроші, але секретар не віддав їх невідомій особі, а прийшов до уповноваженого та «розповів всю цю вакханалію».

1 вересня 1949 року до єпископа прибули Зорін та керівник міської МППО (місцевої протиповітряної оборони) майор Семенов та запропонували єпископу побудувати у городі бомбосховище, без якого вони не приймуть

будинок. В той же час інженер Касьянов просить у єпархіального управління 5 тис крб. на проект бомбосховища, відзначаючи, що його «будувати не треба». Згодом, архітектурне бюро організовує спеціальну комісію з шести осіб, від імені яких попросили, щоб єпископ видав їм по 200 крб.

Діденко вважає, що така увага з боку чиновників викликана не «інтересами держави, а особистими брудними справами, негідними для представників органів радянської влади. Уповноважений просить секретаря обкому «знайти міри, особливо для тих, хто має партійні квитки» [20, арк. 129 – 131].

Дуже контroversійний випадок стався також у 1949 року, коли уповноважений Діденко прийняв єпископа Панкратія за ініціативою останнього. Єпископ знайшов у архівах єпархіального управління документ, який стосувався священика о. Василя Мисечка [20, арк. 139].

Це було так зване «прохання» Мисечка датоване груднем 1941 року, коли він був ще дяком до єпископа Олексія Громадського у якому Мисечко звертався з проханням його пробачити за те, що під тиском радянської влади у лютому 1941 року відмовився ходити до церкви.

У нього вимагали письмового зречення від Церкви з опублікуванням в місцевій пресі, але він категорично відмовився. Тоді його змусили дати слово, що він не буде ходити до церкви, і не буде навіть розмовляти зі священиком. Він прийняв цю умову, і перестав відвідувати церкву. Також він зобов'язувався не співати у церкві.

Відповідно у цьому «Проханні» Мисечко не добирає слів до характеристики більшовицької влади – «Царство сатани, червоний кат, що купався в крові невинних народів, мільонами їх знищивши зі своїми сатрапами», «не малий процент «пролетарів», який склалися з п'яниць розбісах, злодіїв, забувши совість під керівництвом жидівсько-московської банди з радістю виконували волю «великого клоуна» [20, арк. 139].

Діденко лаконічно відмічає, що передав цей документ у МДБ.

У подальшому о. В.Мисечко був заарештований у жовтні 1949 року. Суд визнав його винним по статті «наклеп на радянську владу» та засудив на 10 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Казахстані. У 1956 році був звільнений та повернувся на служіння до Рівненської області. У 1958 році під тиском комуністичної влади змушений був покинути Рівненську область, і переїхав до Тюменської області РРСФР. У 1968 році повернувся в Україну, на парафію в с. Бистриця Івано-Франківської області, де раніше служив його померлий брат о. Іоан [25].

Таким чином, протягом 1948 –1949 років утиски Православної Церкви у Волинській області посилювалися. З одного боку, у серпні 1948 року Синод прийняв нормативні документи, які полегшували контроль над Церквою, а з іншого, радянська влада все міцніше вкорінювалася у житті області. Ліквідація національного підпілля, посилення радянських впливів на місцях, давали змогу все щільніше контролювати та обмежувати Церкву. Детальне вивчення життя та поведінки конкретних священиків з боку органів радянської влади, проведена колективізація стали тими факторами, що значно посилити вплив режиму на Церкву.

4.2. Посилення економічного тиску на Церкву в 1950 – 1953 роках

З початком 50-х років ХХ ст. форми тиску на Православну Церкву дещо змінили акценти. З цього часу боротьба з Церквою відбувається здебільшого економічними засобами та методами непрямого впливу – фінансовий визиск, відбирання храмів тощо.

Наприкінці 1949 року в області змінився уповноважений РС РПЦ по Волинській області. Замість М. Діденко було призначено С. Богданова.

Згідно звіту обласного уповноваженого, наприкінці 1949 року чисельність духовенства (священиків та дияконів) у Волинській області зменшилася до 370 чоловік [20, арк. 153].

У статистичних відомостях щодо кількості священиків і дияконів області проглядалася достатньо загрозлива для духовенства тенденція старіння – із 370 «служителів культу» 145 мали вік більше 55 років, 103 чоловіки – від 40 до 55 років [20, арк. 153].

Отже, майже половина духовенства через деякий час мусила б припинити активну церковну діяльність. Такий значний відсоток літніх священиків створював загрозу ефективному функціонуванню церковного організму з огляду на те, що радянська влада усіма методами перешкоджала омолодженню і поповненню цієї верстви.

У 1950 році у Волинській області служило 197 ієреїв і дияконів, висвячених у 1941 – 1945 роках, натомість у 1946 році і у 1947 році – по три чоловіки, у 1948 – чотири, 1949 – лише один, а у 1950 – три [20, арк. 15].

Тому закономірно, що на 1 січня 1952 року у порівнянні з 1.01.1951 року кількість священнослужителів зменшилася ще на 10 чоловік.

Постійне зменшення чисельності духовенства призвело до того, що із 392 храмів 114 не мали свого священика, а обслуговувалися духівниками сусідніх парафій.

Цікаво, що у 1950 році міністерство фінансів УРСР видало роз'яснення щодо оподаткування духовних осіб, у якому підтверджувалася постанова Радміну СРСР від 1946 року «Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів» у якій було чітко прописано, що «ніякого виключення із вказаного порядку обкладання податками для єпископів православної церкви не встановлено» [4, арк. 15].

Вже у 1950 році фіксуються випадки, коли священики у різний спосіб намагаються мінімізувати податковий тягар. Так, обласний уповноважений Богданов писав республіканському керівництву: «З березня 1950 року до мене звернувся священик с. Світязь Шацького району та повідомив, що він домовився із церковною радою, що буде отримувати за свою роботу тверду ставку у відповідності до Положення про управління РПЦ». Священик питав у Богданова чи може він отримувати таку ставку і чи праві голова сільради та фінагент села, що заборонили церковному старості виплачувати тверду ставку жалування. Богданов пояснив, що бажання священика Вдодовича перейти на тверду ставку пов'язане із бажанням знизити податки. Він заявив, що в 1949 року він мав прибутку 7 тисяч крб., а заплатив податків 5 тисяч крб. Богданов не мав відповіді на це питання й звернувся за роз'ясненнями до Ходченка [4, арк. 17].

Ходченко відповів на це звернення наступним чином: «Відповідаю, що встановлення твердих ставок духовенству за виконання священицьких обов'язків або визначення винагороди є цілком компетенцією релігійної громади (zareєстрованої двадцятки), яку обслуговує ця духовна особа.

Питання це є чисто внутрішньо церковним й тому втручатися у справу того чи іншого порядку оплати праці священнослужителів або церковнослужителів з боку радянських органів буде прямим порушенням декрету про відділення церкви від держави і школи від церкви.

Таким чином, і голова сільради, і агент фінвідділу порушили радянське законодавство, заборонивши церковному старості виплачувати священику тверду ставку. Про цей випадок доповісте обласному керівництву» [4, арк. 16].

Також березнем 1950 року датується цікаве роз'яснення від Ходченка священику П. Абрамчуку з приводу порядку здійснення церковних обрядів. Республіканський уповноважений пише: «Прошу роз'яснити священику Абрамчуку, що духовенству не забороняється здійснювати релігійні обряди

хрещення та вінчання після прохання вірян, якщо вони ще не були зареєстровані у органах РАГСу. Що стосується обряду відспівування, то його можна здійснювати тільки після реєстрації смерті в РАГСі»[4, арк. 18].

З початком 50-хх р. ХХ ст. документами фіксується збільшення спроб із боку влади націоналізувати церковне майно чи просто закрити храми.

Прикладом може слугувати ситуація із тим, як відбирався храм у релігійної громади містечка Любешова. 4 квітня 1949 р. комісія з місцевих чиновників провели дослідження та склали акт про стан Олександро-Невської церкви, яка була побудована на початку ХVІІ ст., у якому зазначалося: «Під час воєнних дій у 1944 році зруйнований дах із крівлею та перекриттям, вікна й двері. У теперішній час релігійні обряди у церкві відбуваються, не дивлячись на те, що церква, як санітарним, так і побутовим вимогам не відповідає. Думка комісії така, щоб церкву закрити, оскільки руйнація досягає 85% й ця коробка ремонту не підлягає» [9, арк. 13].

Єпископ Волинський та Рівненський Панкратій 21 жовтня 1949 року звично погодився із рішеннями влади та наказав «закрити приміщення церкви, оскільки воно не відповідає встановленим технічним нормам, а всі предмети церковного вжитку передати у найближчу церкву» [9, арк. 12].

8 лютого 1950 року виконком Волинської облради приймає рішення «про закриття церкви по причині невідповідності церковного приміщення»[9, арк. 6].

На таке формулювання звернули увагу в РС РПЦ при Радміні УРСР та написали відповідного листа до облвиконкому де зазначили: «в дійсності у вас стоїть питання не про закриття церкви, а про вилучення у вірян м. Любешова церковної споруди, яке приведено до негідного стану на 85%» [9, арк. 6].

Виконком облради дослухався до цих порад та 5 червня 1950 року приймає рішення «Споруду Олександро-Невської церкви у м. Любешові, як

таку, що доведена до негідного стану та погрожує небезпекою, вилучити з відання церковної громади» [9, арк. 11].

5 червня 1950 року за рішенням райвиконкому в селі Навіз Рожищенського району була розібрана будівля недобудованої церкви. Як зазначається в листі обласного уповноваженого «будівництво цієї споруди було почато ще до війни. Під час війни й до теперішнього часу будівництво цієї споруди не ведеться. Під впливом природних причин воно руйнується. Віруючі с. Навіз входять до церковної громади с. Духче, за 1 км і де є діюча церква. Вважаю можливим та доцільним задовольнити рішення виконкому про передачу недобудованої споруди на добудову школи в тому ж селі» [9, арк. 28].

У 1951 року в селі Лобачівка Берестецького району була розібрана споруда недіючої цегляної церкви. Богданов у своєму поясненні відзначав: «У с. Лобачівка є недіюча типова цегляна будівля, яке, згідно наданого акту технічного огляду, на 80% зруйнована та не може бути відремонтована. Колгосп порушив клопотання про передачу йому цієї споруди для розбору та використання матеріалів для будівництва культурно-просвітніх закладів» [10, арк. 129]. Уповноважений підтримав це рішення, зазначивши, що в цьому селі релігійної громади немає, споруда є небезпечною з огляду на аварійний стан та у списку архітектурних пам'яток не значиться. 2 липня рішення про розібрання цієї споруди прийняв виконком Волинської облради [10, арк. 128].

Цікава ситуація склалася в с. Куснище І Головнянського району. Вирішення якої дійшло до РС РПЦ при Радміні СРСР. Своім рішенням від 6 серпня 1951 року облвиконком «вилучає в церковній громаді с. Куснище І шкільну споруду для використання її за прямим призначенням» [10, арк. 141]. У своєму висновку на рішення облвиконкому обласний уповноважений Богданов 5 серпня 1951 року відзначав: «Споруда, про яку йде мова, побудована у 1909 року для церковного притчу й до 1939 року

використовувалось під квартири священнослужителів. Зокрема, в 1939 році тут проживав настоятель церкви Карпо Закидальський. У 1940 року ця споруда була націоналізована та Кусницькій школі. Священик Закидальський Карпо переселився у приватне помешкання.

Під час німецько-фашистської окупації той же священик Закидальський Карпо, користуючись своїм статусом члена сільської управи, знову зайняв цей будинок під квартиру, а після того, як у с. Куснище I була спалена німецько-фашистськими загарбниками церковна молитовна будівля (19.07.1944 року) священик Закидальський Карпо відкрив там молитовний будинок.

При реєстрації церков 5 березня 1945 року було зареєстровано цей молитовний будинок, при чому по угоді церковній громаді с. Куснище I була передана тільки церковне начиння, будинок цей не був переданий, але фактично лишився у користуванні громади.

Органи народної освіти у свій час не висували претензій на повернення під школу цього будинку, оскільки особливої потреби у цьому не було, бо початкова школа в с. Куснищах I задовольнялася спорудою, що була в її розпорядженні.

У теперішній час в с. Куснище I відкрита семирічна школа і у зв'язку із цим виникла гостра потреба цій будівлі. В силу цього органами народної освіти висунуті претензії повернути їм цю споруду. Виконком Головнянської райради депутатів трудящих виніс рішення вилучити в церковній громаді с. Куснище I шкільну будівлю для використання його за прямим призначенням.

У 1949 році, коли питання про передачу цієї споруди школі було поставлене Головнянським виконкомом перед церковною радою села Куснище I, то остання організувала подачу протесту проти цього заходу за

підписом 301 особи. Подача цієї заяви і є причиною того, що це питання не було вирішене ні у 1949, ні у 1950 роках.

На теперішній час у зв'язку із повторним рішенням райради та ж церковна рада знову заявляє свій протест [9, арк. 142 – 143].

Обласний уповноважений відзначає у звіті, що до складу цієї ради входить сам священик Закидальський із сином, другим священиком та два колгоспники. Богданов вважає, що ініціаторами цих протестів є сам священик Закидальський, який висловлює ставлення до цього тільки «священиків Закидальських та частини старих парафіян».

Обласний уповноважений заявляє, що цей будинок належить школі, а церковна громада користується ним безпідставно, тому «вважає за можливе вилучити в церковній громаді шкільну будівлю»[9, арк. 143].

У свою чергу, РС РПУ при Радміні УРСР, коментуючи ситуацію, відзначала, що «повернення сільраді шкільної будівлі, зайнятого громадою під молитовний будинок, для використання його за прямим призначенням, не вимагає рішення ради, оскільки будівля, що передається не є церковною [9, арк. 158].

У цій ситуації єпископ Волинський та Рівненський Панкратій також виступив на боці влади. Коментуючи ситуацію, що склалася він відзначав: «Парафія с. Куснище має у своєму складі декілька населених пунктів: Куснище, Полапи, Сокіл, Гупали та Городно, при чому в с. Городно є церква св. Луки у доброму стані. Згідно церковного закону, а також адміністративно-парафіяльній традиції є практика, що центром парафії має бути спеціальний храм – будівля встановленого стилю й призначення, якою є церква св. Луки.

Я особисто вважаю, що саме ця церква св. Луки с. Городно і має стати центром парафії, а інші пункти були б приписаними до неї. Це була б одна

релігійна громада, оскільки Куснищенська громада та Городненська окремо існувати не можуть, як нежиттєві» [9, арк. 154].

Таким чином, ми можемо констатувати, що з початку 50-х років ХХ ст. посилюється наступ з боку радянської влади саме в напрямку відібрання у Церкви споруд храмів. Інколи це мало виправданий характер, але є випадки, що оптимізація парафій відбувалася через застосування усіх владних повноважень.

Отже, з 1948 року розпочинається новий період життя Православної Церкви на Волині, який характеризується посиленням тиску з боку радянської влади. З одного боку, під тиском загальносоюзного керівництва Синод РПЦ відмовляється від активної місіонерської позиції, «замкнувшись у церковній огорожі», а з іншого боку, у випадку Волині ситуація у Церкві погіршується через ліквідацію національного підпілля, яке давало хоч і примарний шанс на захист священиків, посилення контролю над священиками через методичну бюрократичну роботу волинського уповноваженого РС РПЦ, а також проведеної у 1949 році форсованої колективізацією, яка з селян створила колгоспників, які не могли підтримувати церкви як раніше, в першу чергу в матеріальному плані.

ВИСНОВКИ

У період з вересня 1943 року у Православній Церкві, яка існувала в СРСР, відбулися значні зміни. Радянський режим вперше на офіційному рівні визнав легітимність РПЦ, дозволив обрати патріарха, визнав церковну структуру на законодавчому рівні, окресливши її суспільні й економічні права та обов'язки. Відповідно, Собори РПЦ закріпили ці новації у своїх документах канонічного характеру. Прикметно, що перехід Волині під радянську владу почався тоді, коли РПЦ вже стала легітимною церковною організацією в СРСР. В той же час, на цих територіях, у період перебування у німецько-нацистській окупації відбулися значні зміни у релігійному житті.

На нашу думку, релігійне життя було більш вільним ніж в СРСР зразка 1941 року, але внутрішні процеси у колишній Польській Православній Церкві, яка розділилася на відроджену Українську Автокефальну Православну Церкву та Автономну Православну Церкву, цілеспрямована політика нацистів, розгортання національного українського руху опору значно ускладнили життя православних. З іншого боку, існували значні матеріальні труднощі після Другої світової війни в житті населення Волині, радянський репресивний апарат продовжував боротьбу із націоналістичним підпіллям (Церква не могла бути осторонь своїх вірних, які тисячами йшли до лав повстанців) що мало свій негативний вплив на Церкву.

Тим не менше, протягом 1943 – 1946 років на Волині відбувався значний розвиток церковного життя. Влада перестала жорстко репресувати Церкву – у 1943 році можемо говорити про певний церковний ренесанс – це проявляється як і у фактичному вимірі – у області на цей час було близько 400 священиків, а кількість відкритих церков зростала з року в рік, так і спостереженнями самих радянських чиновників, які відзначали значне пожвавлення релігійного життя скрізь по Україні.

Відзначимо, що протягом 1946 – 1947 років тенденція до відродження життя Православної Церкви у регіоні продовжилася. У цей час, хоч і

меншими темпами, але продовжує збільшуватися кількість храмів, але у цей час стають помітними перші негативні тенденції. Якщо протягом 1943 – 1946 років місцевий відділок спеціально створеного у СРСР органу по контролю держави Православної Церкви – Рада по справах РПЦ займався виключно реєстрацією радянською владою церковних громад, їх інституалізацією та контролем за наділенням їх землею, то з 1947 року фіксуємо зміну діяльності цього органу. Вперше фіксуються спроби вплинути на саме церковне життя, відзначаються факти перших прямих втручань у внутрішню церковні справи радянського уповноваженого РС РПЦ у Волинській області. Але навіть радянські чиновники продовжували констатувати, що релігійне життя у регіоні має тенденцію до поживлення.

Відзначимо, що першою спланованою кампанією з боку СРСР проти щойно відродженої Церкви стала акція по зменшенню монастирів, яка розпочалася у 1946 році, а на території Волинської області цей процес відбувся протягом 1947 – 1949 років. Саме в цей час у регіоні були закриті два монастирі – чоловічий Мелецький та жіночий Зимненський. Процес ліквідації Мелецького чоловічого монастиря зайняв декілька років. Він став першою ціллю радянського режиму, який намагався закрити православні монастирі. З одного боку, місцевий єпископ Панкратій не заперечував проти певної «оптимізації» щодо перетворення монастиря у парафію із збереженням монастирських традицій, оскільки заявляв, що не має можливості утримувати обитель.

З іншого боку, свідчення, визнані навіть радянським режимом, що на храмове свято до монастиря прибуло близько 5 тисяч прочан, які пожертвували близько 100 тис крб. (тоді як всі церкви єпархії за рік отримувала близько одного мільйона крб.) говорять, що монастир мав потенціал для розвитку та при бажанні міг бути збереженим.

Можна говорити, що ліквідація Зимненського монастиря відбувалася більше з ініціативи єпископа, ніж місцевої влади. Це пояснюється загальним

курсом радянської держави, проти якого РПЦ не могла діяти відкрито й змушувала регіональних ієрархів до закриття монастирів. Єпископ Панкратій виконав рекомендації свого керівництва й до 1949 року Мелецький монастир був закритий.

Ліквідація Зимненського жіночого монастиря у 1949 році теж можна розцінювати як процес внутрішньої церковної «оптимізації», яка начебто була ініційована єпископом. Втім, на відміну від дійсно малочисельного та напівзруйнованого Мелецького монастиря, Зимненський монастир із 4-ма десятками черниць та збереженими спорудами виглядав абсолютно життєздатним, але виконання волі церковного керівництва, яка безумовно коригувалася найвищим радянським керівництвом, призвела до закриття й цього монастиря.

В цілому мусимо зауважити, що протягом 1947 – 1949 років монастирське життя у Волинській області було ліквідоване, монастирі закриті, а насельники переведені у інші обителі. Вважаємо це значним негативним кроком у релігійному житті Волині у згаданий період, оскільки монастир, як центри та зразки християнського життя перестали впливати на вірян, що в цілому призводило до зменшення релігійності у області.

Протягом 1948 – 1949 років утиски Православної Церкви у Волинській області посилювалися. З одного боку, у серпні 1948 року Синод прийняв нормативні документи, які полегшували контроль над Церквою з боку радянських органів, а з іншого, радянська влада все міцніше вкорінювалася у житті області.

Ці рішення Синоду змусили Церкву обмежитися «церковною огорожею», а будь які прояви масового поза церковного контакту з вірними заборонялися. Особливо це стосувалося заборони колективного навчання дітей у церкві.

Остаточна ліквідація національного підпілля, посилення радянських впливів на місцях, давали змогу все щільніше контролювати та обмежувати Церкву. Зазначимо, що майже щороку у звітах радянських органів відзначалося, що священники вибували з парафії через «засудження за бандитизм» – саме так кваліфікувалася радянським судом участь священників у національному підпіллі, а біографії репресованих священників говорять про їх дійсну національно свідому позицію.

Детальне вивчення життя та поведінки конкретних священників з боку органів радянської влади, проведена колективізація стали тими факторами, що значно посилили вплив режиму на Церкву у цей період. Перетворення селян на колгоспників значно звузило й матеріальну базу підтримки Церкви. Особливо це проявлялося у тому, що з 1949 року вперше фіксуються випадки примушування колгоспників до праці на Великодні свята, прикриваючи це посівною кампанією. Відповідно такі тенденції проявляються й у статистичних даних – офіційні документи вперше фіксують зменшення у регіоні храмів та священників.

З початку 50-х років ХХ ст. наступ з боку радянської влади посилюється. Остаточне зміцнення тоталітарного режиму у повоєнний час, відмова від «загравань» із суспільством, що мало місце під час Другої світової війни. Відбулася повна ліквідація національного підпілля, завершилася колективізація та посилився фіскальний тиск на релігійні громади стали головними причині послаблення церковного життя у регіоні.

У цей час вперше фіксуємо негативні випадки прямого втручання у життя Церкви з боку радянських активістів найнижчого рівня – діяльність так званих «стрибків», що дозволяли собі брутально порушувати церковні правила вже на рівні конкретного села.

Також у цей час у документах відзначаємо іншу, вкрай загрозливу тенденцію – посилення економічного визиску священників. З огляду на податкову політику радянської влади, яка ставала все більш жорсткою,

фіксуємо погіршення економічного стану священиків, деякі з яких вже звертаються до церковної громади із проханням встановити конкретні норми свого матеріального забезпечення, бо в іншому випадку вони фізично не можуть існувати після сплати всіх податків, нарахованих радянськими фіскальними органами.

Іншою, дуже негативною тенденцією у цей час, стає поширення політики місцевих органів влади щодо відібрання у церкви споруд храмів. Безумовно, інколи це мало виправданий характер, (руйнація храмів під час воєнних дій та неможливість єпархії її відремонтувати), але в документах зустрічаються випадки, коли фактичне забирання церковних споруд відбувалося через застосування усіх владних повноважень – прямі рішення радянських органів влади, безпідставне розірвання договорів оренди приміщень тощо.

Тож, тими чи іншими способами влада намагалася зменшити активність священиків та вірян, припинити поширення релігійності серед населення, особливо в селах коли в колгоспах тривали посівні чи жнива незважаючи на недільні чи святкові дні. Всі намагання влади були зведені до закриття храмів та монастирів з одного боку, а з іншого до повсемісного контролю навіть за тим, що промовляли священики на проповідях. Однак, незважаючи на різні переслідування та спроби нищення Православна Церква вижила й з новою силою ожила вже в час Української держави.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту / В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с: іл.

Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (м. Київ)**

**Фонд 4648. Уповноважений Ради у справах Російської православної
церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР**

Опис 1.

1. Спр. 1. Відомості про наявність монастирів та списки монахів по Українській РСР за 1944 р. – 233 арк.
2. Спр. 2. Списки діючих православних церков та духовенства на території УРСР станом на 1 листопада 1944 р. Т.1. – 203 арк.
3. Спр. 51. Циркулярно-інструктивні листи, 1950 р. – 4 арк.
4. Спр. 52. Листування з Радою по справах РПЦ.– 1950 р. – 4 арк.
5. Спр. 61. Листування з патріаршим екзархом України з питань діяльності церкви за 1950 р. -23 арк
6. Спр. 62. Листування з патріаршим екзархом України.– 1945 р. – 23 арк.
7. Спр. 75. Листування з єпископами православної церкви з питань діяльності церкви за 1951 р. – 6 арк.
8. Спр. 78. Журнал вхідної кореспонденції Ради РПЦ при Радміні СРСР по УРСР.– 1945 р. – 100 арк.
9. Спр. 90. Заяви та скарги, що надійшли до Ради по справах РПЦ по УРСР – 1946 р. – 314 арк.

- 10.Спр. 100. Документи на зняття з реєстрації релігійних громад по Волинській області.– 1947 р. – 473 арк.
- 11.Спр. 114. Накази голови Ради по справах РПЦ – 1947 р. – 4 арк.
- 12.Спр. 144. Спеціальні донесення до РС РПЦ.– 1947 – 1948 рр. – 168 арк.
- 13.Спр. 146. Заяви та скарги до РС РПЦ по УРСР.– 1947 – 1949 рр. – 541 арк.

Державний архів Волинської області (м. Луцьк)

Фонд Р-393. Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області

Опис 1

14. Спр. 10. Листування з Уповноваженими у справах РПЦ, 1948 р.– 248 арк.

Опис 2

- 15.Спр. 5. Матеріали про закриття Мелецького чоловічого монастиря в с. Мельці Старовижівського району, 1947 – 1949 рр. – 60 арк.
- 16.Спр. 12. Зведення про діючі та недіючі церкви та списки придбаних церковними громадами житлових та господарських будівель, 1948 р. – 2 арк.
- 17.Спр. 9а. Списки парафій та священників по Волинській єпархії, 1946 – 1946 рр.– 93 арк.

Опис 3

18. Спр. 6. Листування по справах Російської православної церкви, 1947 р. – 152 арк.
- 19.Спр. 8. Листування по справах РПЦ, 1948 р. – 82 арк.
- 20.Спр. 11. Листування по справах РПЦ, 1947 р. – 162 арк.

Джерела опубліковані

21. Акт по случаю окончания учебного года в семинарии // ЖМП. – 1948, № 9. Режим доступу: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=48&my=09&rm=IZJN&sr=480918>
22. Из доклада Епископа Пителима (Свиридова), командированного на Волынь по обследованию церковных дел // ЖМП. – 1944, № 8.
23. Назначения на архиерейские кафедры // ЖМП. – 1944, № 7.
24. Новеллы о протоиерее Льве Лихтанском. Режим доступу: <http://toksovo-sobor.ru/novelly-o-protoieree-lve-lihtanskom/>
25. Мисечко Василь Корнійович. База даних новомучеників, сповідників, за Христа, що постраждали в роки гоніннь на РПЦ. Режим доступу: http://213.171.53.29/bin/code.exe/frames/m/ind_oem.html/charset/oem/ans
26. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945». Материалы по истории Церкви. – М., 2008. – 765 с.
27. Устав и Положения об управлении Руской православной церкви 1945. Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20170116152125/http://www.orthorus.ru/titles/documents.htm#polozhenie>
28. Юркевич Г. Из Волынской епархии // ЖМП. – 1948, №1. Режим доступу: <http://www.jmp.ru/ya43.php?ys=48&my=01&rm=IZJN&sr=480121>

Література

29. Автономна православна церква // Енциклопедія історії України. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Polikarp_S
30. Антончик А. Родина Пашкевичів // Волинський православний вісник. – Луцьк, 1998. – с. 23 – 28.

- 31.Бажан О. Г. Державна політика у сфері релігійного життя в Українській РСР наприкінці радянсько-німецької війни // Наукові записки. Том 52, Історичні науки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К., 2006. – С. 27 – 35.
- 32.Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (1861 – 1996). – Львів, 1996.– 711 с.
- 33.Болотов С. В. Русская православная церковь и международная политика СССР в 1930-е – 1950-е годы. – М., 2011. – 315 с.
- 34.Бондарук Л. Омелян Суничук – священник-бандерівець з Волині. Режим доступу: <https://www.hroniky.com/news/view/16258-omelian-sunychuksviashchennyk-banderivets-z-volyni>
- 35.Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944 –1950 рр. – Луцьк, 1997. – 39 с.
- 36.Борщевич В. Православна духовна верства Волині в добу радянського тоталітаризму. Наукові записки Національного університету«Острозька академія». Історичні науки. – 2009. – № 14. – С. 37 – 39.
- 37.Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000. – 254 с.
- 38.Борщевич В. Церковна політика німецької окупаційної влади на Волині у 1941 – 1943 рр. // Матеріали Дев'ятої міжнародної конференції “Історія релігій в Україні”. – Львів, 1999. – Книга I. – С. 27 – 33.
- 39.Борщевич В.Т. Автономна Православна Церква на Волині. – Луцьк, 1998. – 97с.
- 40.Борщевич В.Т. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція. – Луцьк, 2010. – 582 с.
- 41.Булига І. Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни // Волинський благовісник. – 2015. – № 3. – С. 27 – 34.
- 42.Веденеев Д. Духовные учебные заведения Украины как объект оперативной разработки спецслужб (по документальным материалам МГБКГБ УССР 1940-х – 1950-х гг.) // Труды Київської духовної академії. Київ, 2015. – № 23. – С. 37 – 44.

43. Вєдєнєєв Д., Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 17 – 22.
44. Вічна пам'ять померлим! // Православний Вісник. – 1977. – № 7. – С. 17.
45. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т.: 2-е вид. – Нью-Йорк-Київ, 1990. – Т. 4, Ч. 2 – 416 с.
46. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 742 с.
47. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква: 1941–1944. Полтава, 1999. – 348 с.
48. Ворон О. Християнські конфесії на Рівненщині у 50–70-х роках ХХ століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Випуск 23. – С. 27 – 34.
49. Вышиванюк А., Цыпин В., прот. Особенности государственно-церковных отношений на Украине в 1944–1947 годы // Ежегодная богословская конференция ПСТБИ. Материалы. – М., 1998. – С. 57 – 66.
50. Гаврилюк О. Радянська економічна і духовна життя західноукраїнського села у другій пол. 40-х – поч. 50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Чернівці, 1996. – 16 с.
51. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) / Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1999. – 18 с.
52. Данилець Ю., Козак О. Жизнь и деятельность архиепископа Варлаама (Борисевича) (1899–1975 гг.). Pravoslavny biblicky zbornik. Горлице, 2017. № 2. – С. 17 – 19.
53. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). – К., 1991. – 307 с.

54. Історія релігій в Україні. / за заг. ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – 459 с.
55. Киреев А., протод. Епархии и архиереи Русской Православной Церкви в 1943 – 2005 годах. М., 2005. – 544 с.
56. Киричевський П. І. Вплив вищої церковної ієрархії та монастирського керівництва на життєдіяльність чернечих громад у 1940 – 1960 х рр. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2014. – Вип.19. – С. 47 – 56.
57. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946. – К., 1998. – 403 с.
58. Мазурок В. Суспільно-політичні процеси на Волині на завершальному етапі Другої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2010. – С. 37 – 45.
59. Маринченко Г. Політика держави щодо релігії та віруючих у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. // Релігія та соціум 2010. – № 1. – С. 27 – 34.
60. Мартинюк В. Приєднання греко-католицьких парафій до Православної Церкви на Волині у 1945–1946 роках. Історія та сучасність // Православ'я на Волині : матеріали ІV науково-практичної конференції. Луцьк, 2013. – С. 47 – 56.
61. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Л., 2002. – 18 с.
62. Мищак І. Сучасна історіографія суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. – № 4. – С. 27 – 35.
63. Моренчук А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей). – Луцьк, 2009.
64. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – К.: Україна, 1993. – 284 с.

65. Одинцов М. Власть и религия в годы войны. (Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.). – М., 2005. – 540 с.
66. Олексій Громадський // Енциклопедія історії України. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Gromadsky_O
67. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-ві – початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
68. Полікарп Сікорський // Енциклопедія історії України. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Polikarp_S
69. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – М., 1996. – 398 с.
70. Потапова П. Политика советского государства в отношении Церкви в 1940–1980 гг. (нормативно-правовые основы регулирования) // Ленинградский юридический журнал. – 2007. – № 7. – С. 47–55.
71. Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії. – Луцьк, 2015. – 348 с.
72. Рожко В. Волинська Духовна семінарія (1796 – 2011 рр.): іст. нарис. – Луцьк, 2011. – 256 с.
73. Рожко В. Втрачені православні святині західної історичної Волині 1944 – 1988 рр. – Луцьк, 2019. – 352 с.
74. Рожко В. Монастир Святого Миколая в селі Мильці. – Луцьк, 2018. – 208 с.
75. Рожко В. Новітні мученики святого українського православ'я на історичній Волині (XX ст.): [іст.-краєзн. нарис]. – Луцьк, 2010. – 436 с.

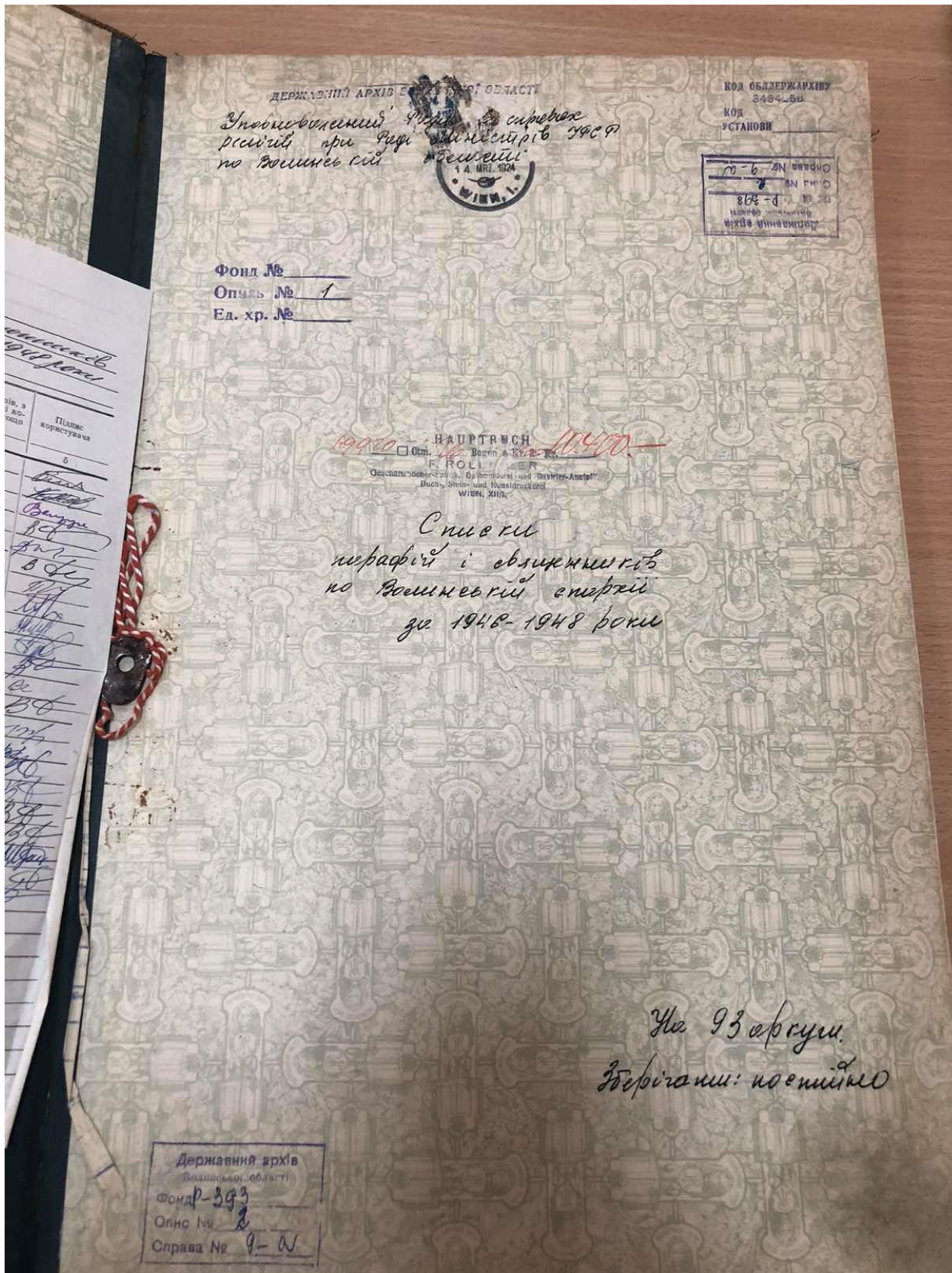
- 76.Рожко В. Професор Іван Огієнко в документальних та історичних джерелах Держархіву Волинської області // Митрополит Іларіон (в миру професор Іван Огієнко) – видатний ієрарх Православної Церкви і будівничий Української держави: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 130-річчю з дня народж. та 40-річчю упокоєння в Бозі митрополита Іларіона (І. Огієнка) / Укр. православ. церква, Київ. патріархат, Волин. православ. богослов. акад. – Луцьк, 2012. – С. 27 – 35.
- 77.Рожко В. Нищення православних святинь на історичній Волині комуномосковським окупантом у 1944 – 1988 рр. // Труди київської духовної академії. Науковий збірник Київської православної богословської академії. –2017. – №17. – С. 47 – 55.
- 78.Історія Зимненського монастиря. Режим доступу: <http://zymne.org/monastyr/istoriia?start=7>
- 79.Соколов Іоан // Православна енциклопедія. Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/469550.html>
- 80.Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939 – 1950-ті роки). – К., 2013. – 415 с.
- 81.Сушик І. В. Колективізація Волині: насилля й спротив повоєнних років // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 315–318.
- 82.Сущук О. Радянські і державно-політичні органи та релігія і церква у Волинській області (1944–1953) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – 2008. – №2. – С. 17 – 23.
- 83.Ткачук В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиріччя (1944 – 1955): автореф. ... канд. іст. наук 6 07.00.01. Львів, 1998. – 18 с.
- 84.Третяк Л. М. Духовенство Волинсько-Ровенської єпархії Російської православної церкви в 1945 – 1964 рр. Дисертація на здобуття науковго ступеню кандидата історичних наук.– К., 2013.– 294 с.

- 85.Третяк Л. Освітній рівень православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії в 1945–1964 рр. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Львів, 2010. – Вип. 1. – С. 317 – 325.
- 86.Третяк Л. Парафіяльна мережа Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ в 1945–1964 рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Історичне релігієзнавство. – 2010. – Вип. 3. – С. 37 – 45.
- 87.Третяк Л. Територіальне та соціальне походження духовенства Волинсько-Ровенської єпархії 1950–1960-х рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Історичне релігієзнавство. – 2012. – Вип. 6. – С. 17 – 24.
- 88.Федорів Ю. Історія Церкви в Україні.– К., 2007. – 364 с.
- 89.Федчук О. Волинська духовна семінарія в умовах радянської тоталітарної системи (1945 – 1964 рр.) Дисертація на здобуття науковго ступеню кандидата історичних наук.– Луцьк, 2018.– 251 с.
- 90.Федчук О., прот. Вплив радянської влади на формування студентського складу Волинської духовної семінарії // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2017. – Вип. 5 (354). – С. 27 – 33.
- 91.Федчук О., прот. Луцькі богословсько-пастирські курси в 1945/1946 навчальному році // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2015. – Вип. 5 (306). – С. 17 – 20.
- 92.Холмська ікона Богородиці // Енциклопедія історії України. Режим доступу:http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=kholmska_ikona_bogorodytsi
- 93.Цап М., прот. Протоієрей Миколай Тучемський – ректор Волинської духовної семінарії в 1945–1959 рр. (120 років від народження і 50-ліття з дня смерті) // Волинські єпархіальні відомості. – 2013. – № 12. – С. 17 – 21.

- 94.Цап М., прот. Роль єпископа Миколая (Чуфаровського) у заснуванні Волинської духовної семінарії // Роль особистості в Церкві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк, 2016. – С. 37 – 42.
- 95.Цыпин. В. Русская Православная Церковь в Великую Отечественную войну. Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/text/413990.html>
- 96.Шабала Я. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст. : передумови, перебіг та наслідки. – Луцьк, 2012. – 360 с.
- 97.Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 –1964 годах). – М., 2000. – 324 с.
- 98.Шкаровский М. Смена религиозной политики Советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 365.
- 99.Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. – Харків, 2011. – 468 с.
100. Якуніна К. Вплив місцевих органів радянської влади на становище християнських конфесій у Волинській та Рівненській областях (1944 – 1953 рр.) // Гуманітарний журнал. – 2014. – №1 – 2. – С.17 – 22.
101. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30– 50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995. – 176 с.
102. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917 – 1982: In 2 vols. - Crestwood (N. Y.), 1984. p. 155.

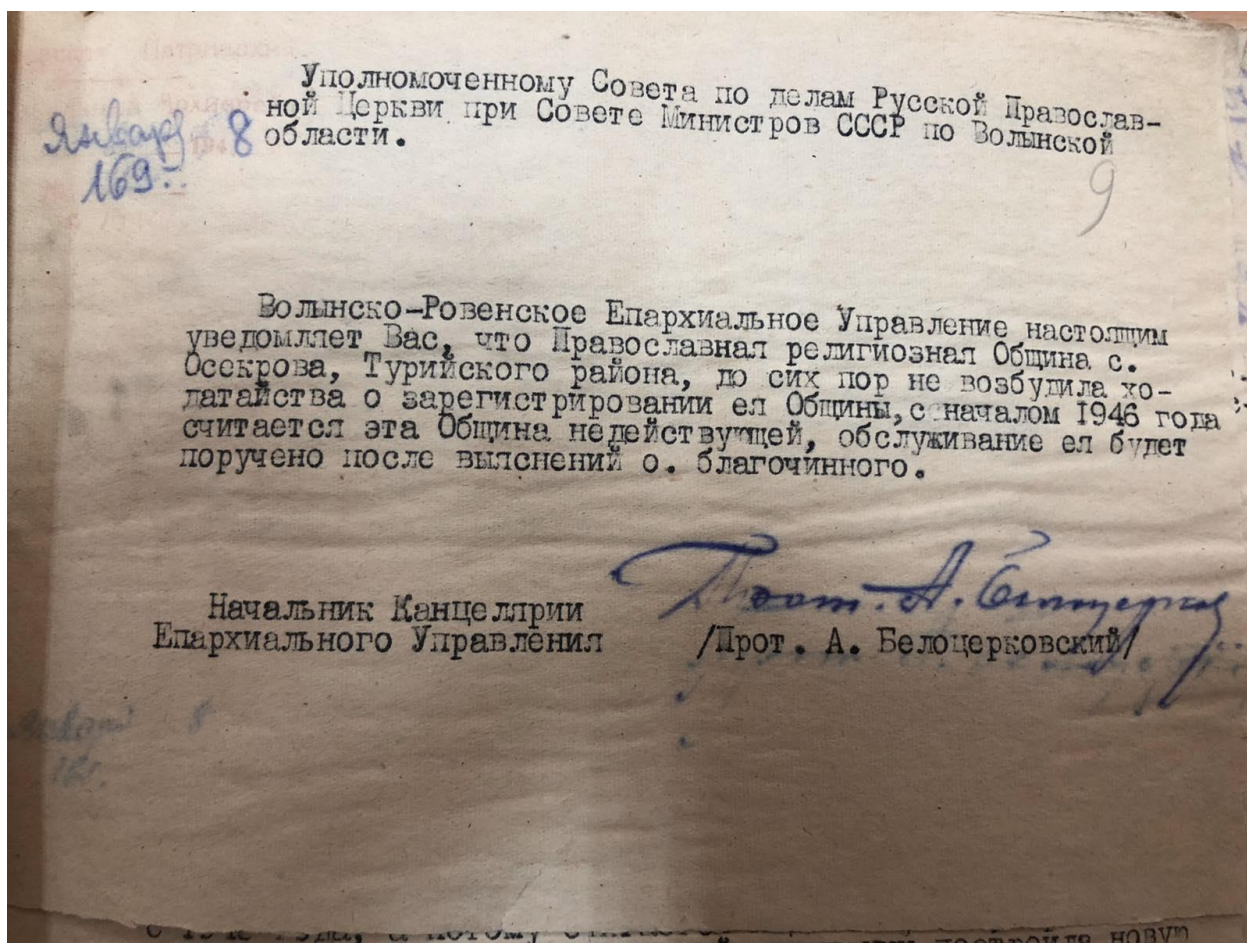
ДОДАТКИ

Додаток А

Титульний аркуш справи: Списки парафій та священників, які з відновлення Православної Церкви мали проходити обов’язкову реєстрацію в радянських держорганах (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 9-а).

Додаток Б

Довідка про проблеми з реєстрацією

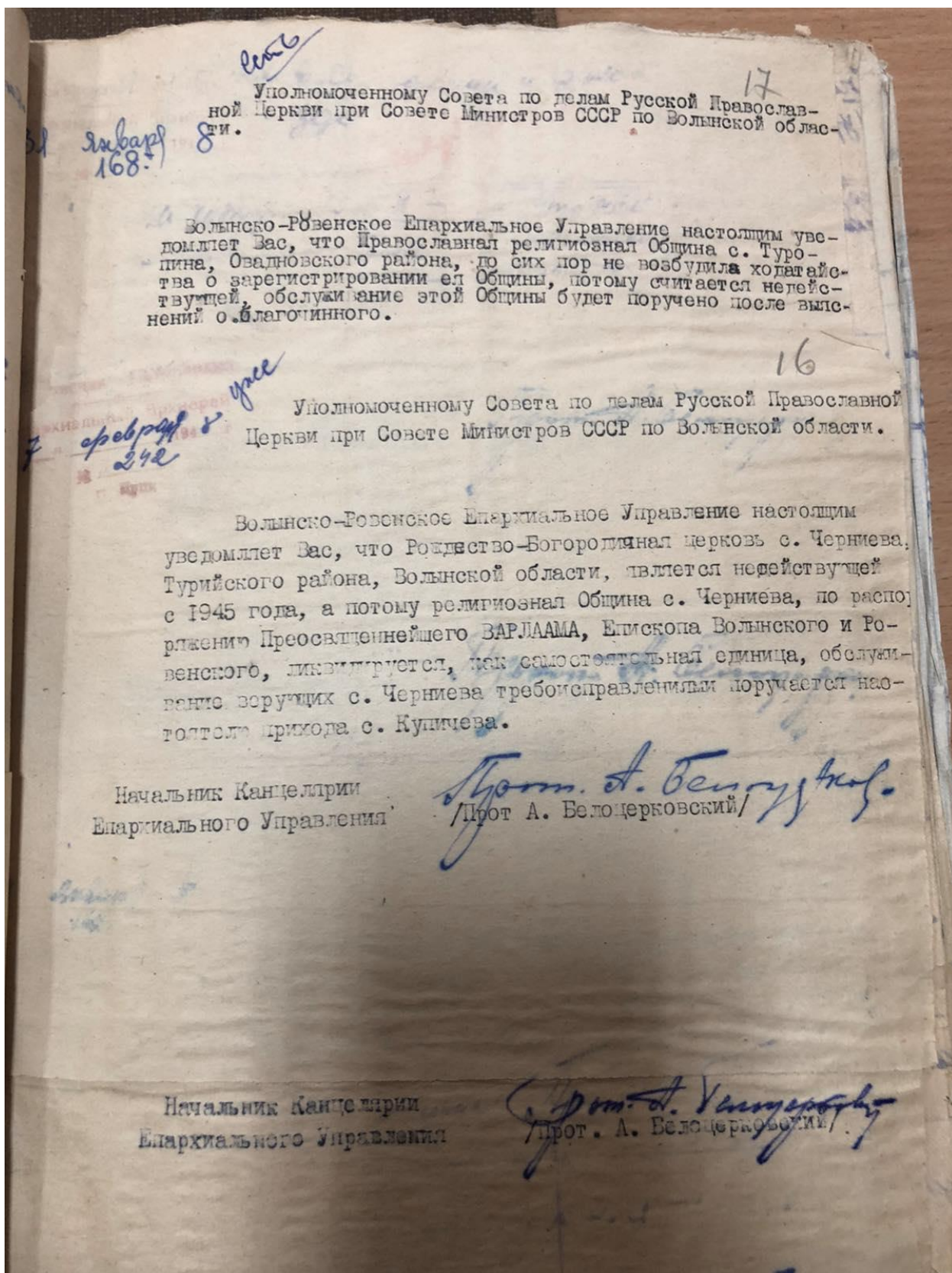
релігійної громади в селі Осокрів Турійського району (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 9-а, арк. 9).

Додаток В

СПИСОК	
бездействующих церквей по Волынской области	
№	Наименование района и села
<u>1. РОЖИЩАНСКИЙ РАЙОН.</u>	
1.	Сельцо Рожиче
2.	Село Тристенъ
<u>2. КАМЕНЬ-КАШИРСКИЙ РАЙОН.</u>	
1.	Село Осовцы
<u>3. ИВАНИЧЕВСКИЙ РАЙОН.</u>	
1.	Село Биличи
<u>4. ТУРИТСКИЙ РАЙОН.</u>	
1.	Село Осекров
2.	Село Черниев
<u>5. ОВАДНОВСКИЙ РАЙОН</u>	
1.	Село Туропин
<u>6. ЗАБОЛОТЬЕВСКИЙ РАЙОН</u>	
1.	Село Текли
<u>7. КОВЕЛЬСКИЙ РАЙОН</u>	
1.	Село Уховец
<u>8. КОЛКОВСКИЙ РАЙОН.</u>	
1.	Село Чарторийск
<u>9. МАНЕВИЧСКИЙ РАЙОН.</u>	
1.	Село Куклы
2.	" Липневка
3.	" Собятин
4.	" Новая-Руда
5.	" Граднск
<u>10. ГОЛОВНЯНСКИЙ РАЙОН</u>	
1.	Село Галина-Воля
<u>11. ЛЬВОМЬСКИЙ РАЙОН</u>	
1.	Село Бережцы
<u>12. ЛЬБЕШОВСКИЙ РАЙОН.</u>	
1.	Село Ветлы

Список недіючих церков у Волинській області в 1946 р. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 9-а, арк. 1).

Додаток Г

Повідомлення про те, що в селі Чернів Турійського району є діючий храм (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 9-а, арк. 16).

Додаток Г

СВЕДЕНИЯ
действующих и бездействующих церквей по Луцкому благочинническому округу, Волынской Области.

88

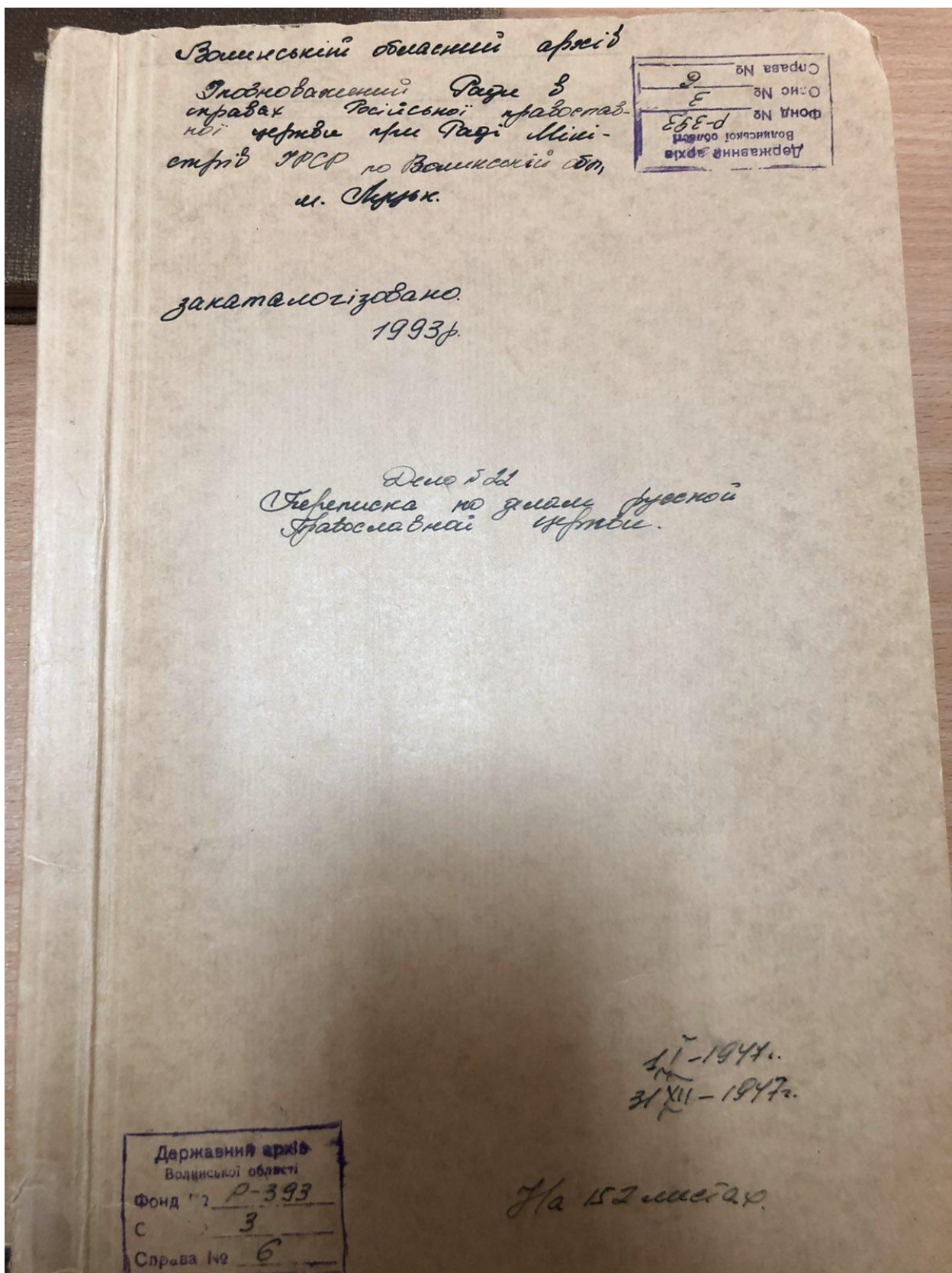
Название села и церкви	Количество действующих церквей и тип здания.	Количество бездействующих церквей и тип здания.
г. Луцк = Св. Троицкий Соб.	1 каменная церковь	нет
г. Луцк = св. Покровская	1 каменная церковь	нет
г. Луцк = св. Крестовоздв.	1 каменная церковь	нет
с. Киверди = Иоанна Предтеч.	1 деревянная церковь	нет
с. Баев = св. Успенская	1 деревянная церковь	нет
с. Боголобн = св. Василия В.	1 деревянная церковь	нет
с. Гнидава = Пантелеимона	1 каменная церковь	нет
с. Горка = Полонка св. Воскресенская	1 деревян. молитв. дом	нет
с. Забороль = Собор Пр. Божь радицы	1 каменная церковь	нет
с. Богошевка	нет	1 деревян. молитв. дом
с. Приписная к Заборолу	1 деревянная церковь	нет
с. Приписная к Иванчицу	1 деревянная церковь	нет
с. Лавров = св. Георгия Победоносца.	1 деревянная церковь;	1 деревянный молитвенный дом. /строится/.
с. Луцк = св. Троицкая /приписн. к Мстислину/	1 деревянная церковь	нет
с. Седенки = Казанской Б.М.	1 каменная церковь	нет
с. Омельник = Красне = св. Феодосиевская	1 каменная церковь	нет
с. Пилганов = св. Михайловская	1 деревянная церковь	нет
с. Полонка = Рождества Божь радицы	1 деревян. молитвенный дом	нет
с. Новостав = Успенская /приписн. к Полонка/	1 каменная церковь	нет
с. Радомышль = св. Успенская	1 деревянная церковь /бывш. чешская мельница/	нет
с. Серники = св. Покровская	1 каменная церковь	нет
с. Милуши = св. Параскевы /приписн. к Серники/	1 деревянная церковь	нет
с. Черницы = Преображенская	1 деревянная церковь	нет
.		

24 июня 1947 года. Благочинный луцкого благочиннического округа,
Протоиерей *Васильевский* /Прот. Остапешский/.

ДЕЙСТВУЮЩИХ: каменных церквей = 9; деревянных церквей = 10; деревянных молитвенных домов = 2. БЕЗДЕЙСТВУЮЩИХ: 2 деревянных молитвенных дома, в которых один в периоде постройки /с. Лавров/.

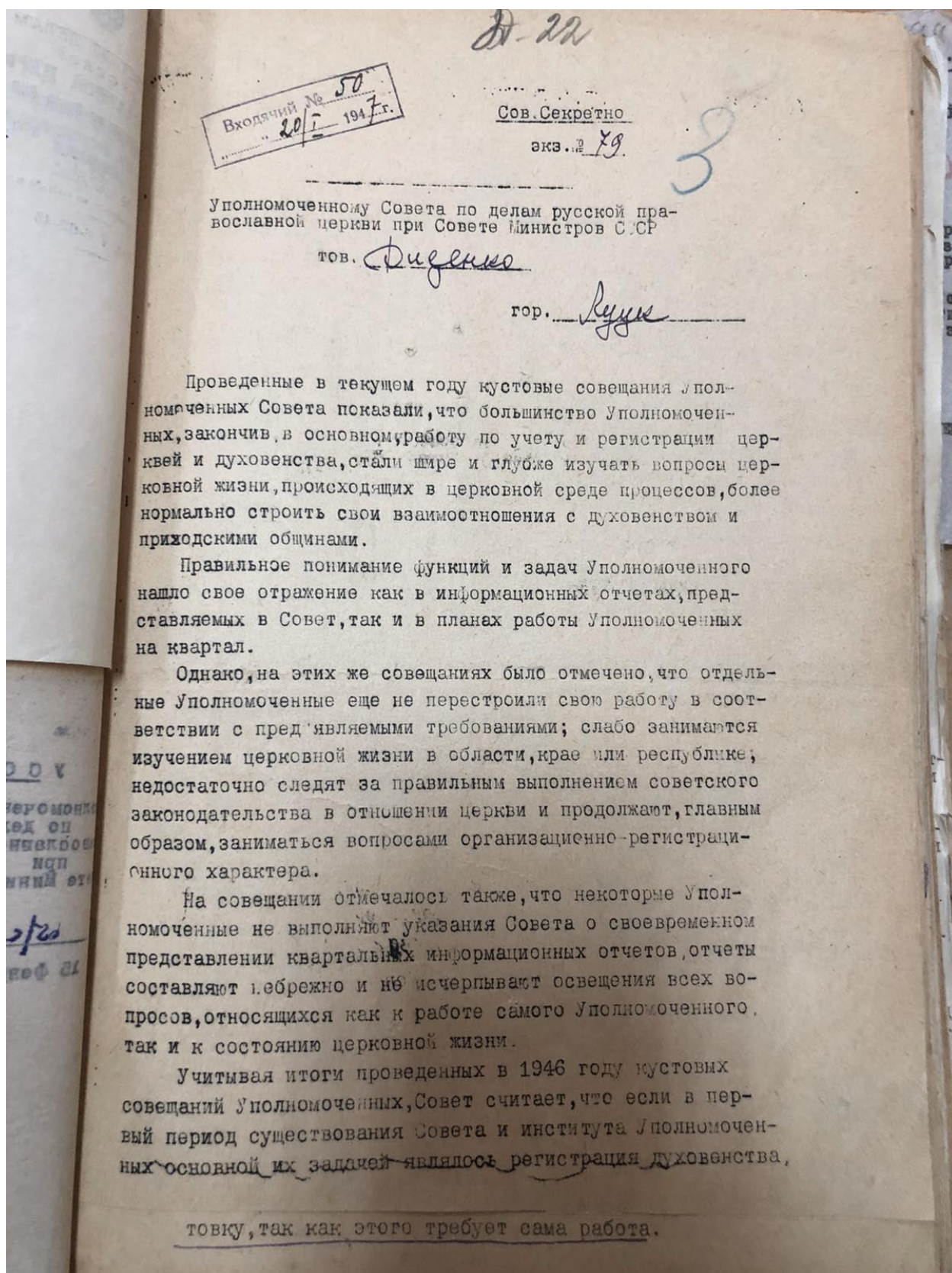
Відомості про діючі та недіючі храми по Луцькому благочинію (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 9-а, арк. 88).

Додаток Д

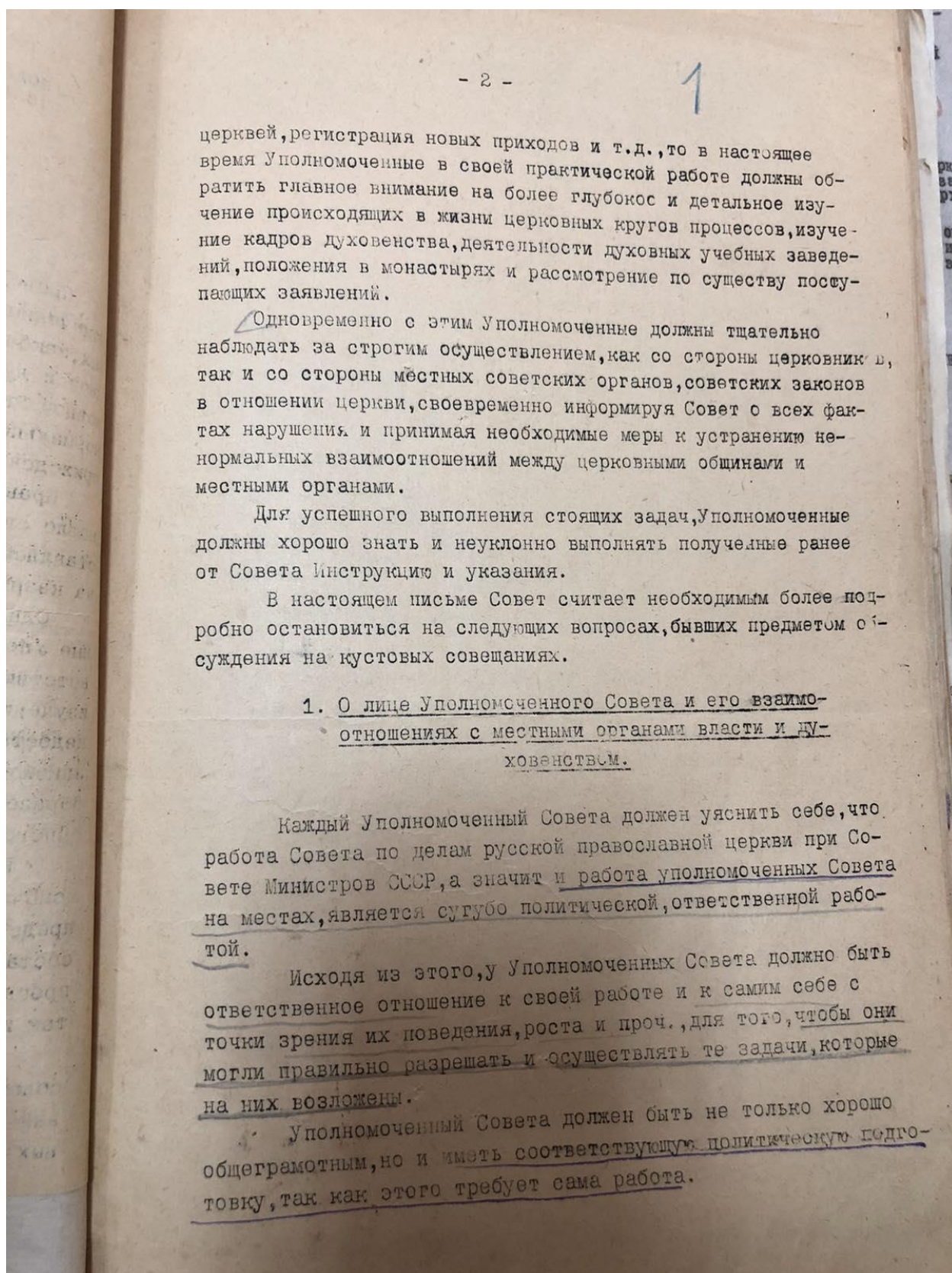
Титульний аркуш справи: Листування про справи РПЦ. У ньому містяться копії документів Уповноваженого Ради у справах РПЦ, в тому числі у таємні у радянські часи. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6).

Додаток Е

Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 3).

Додаток Є

Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 4) (продовження).

Додаток Ж

Он должен повседневно расти политически, совершенствоваться а также заниматься изучением тех специфических вопросов, которые возникают в его практической работе. Без этого ему трудно будет работать и без этого он не будет гарантирован от возможности совершения тех или иных ошибок.

Некоторые Уполномоченные не могут себя поставить так, как нужно было бы поставить. Есть Уполномоченные, которые работая по 1-2 года, не были у секретаря Обкома ВКП/б/, редко бывают у Председателя Исполкома Облсовета и к тому же не информируют их о своей работе. Областное руководство не знает, чем Уполномоченный занимается, и поэтому авторитетом такой Уполномоченный не пользуется, его считают каким то второстепенным работником и часто посылает в командировки.

Уполномоченный должен также суметь наладить правильные взаимоотношения с церковным руководством в области, в частности с епархиальным епископом, с духовенством, которое к нему приходит, и со всеми верующими, быть с ними корректен, вежлив, культурен в обращении, в разговоре.

II. О дисциплине Уполномоченных.

На кустовых совещаниях приводились примеры непредставления рядом Уполномоченных квартальных отчетов в установленные сроки и даже непредставления их за тот или иной квартал. Приводились примеры и таких отчетов, которые по существу являлись не отчетами о проделанной работе, а формальной отпиской.

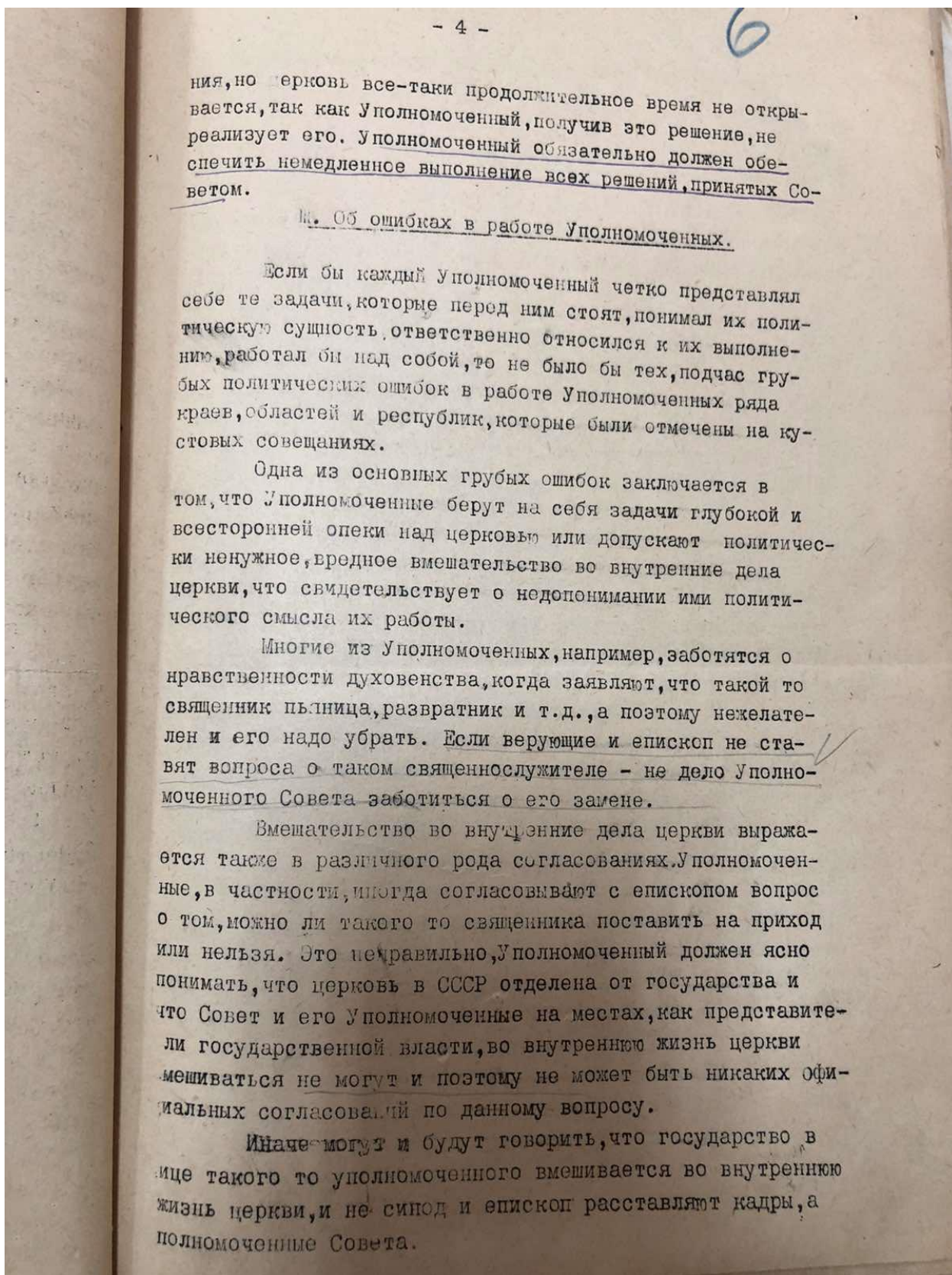
Такое положение является совершенно нетерпимым. Отчет является основным документом о работе Уполномоченных. Поэтому непредставление отчета, представление его с опозданием или представление его в таком виде, который свидетельствует лишь о формальной отписке, является одним из видов нарушения служебной дисциплины.

Некоторые Уполномоченные плохо выполняют решения и указания Совета.

Например: Совет выносит решение об открытии церкви в каком либо населенном пункте; решение это одобряется Советом Министров СССР, посылается Уполномоченному для исполне-

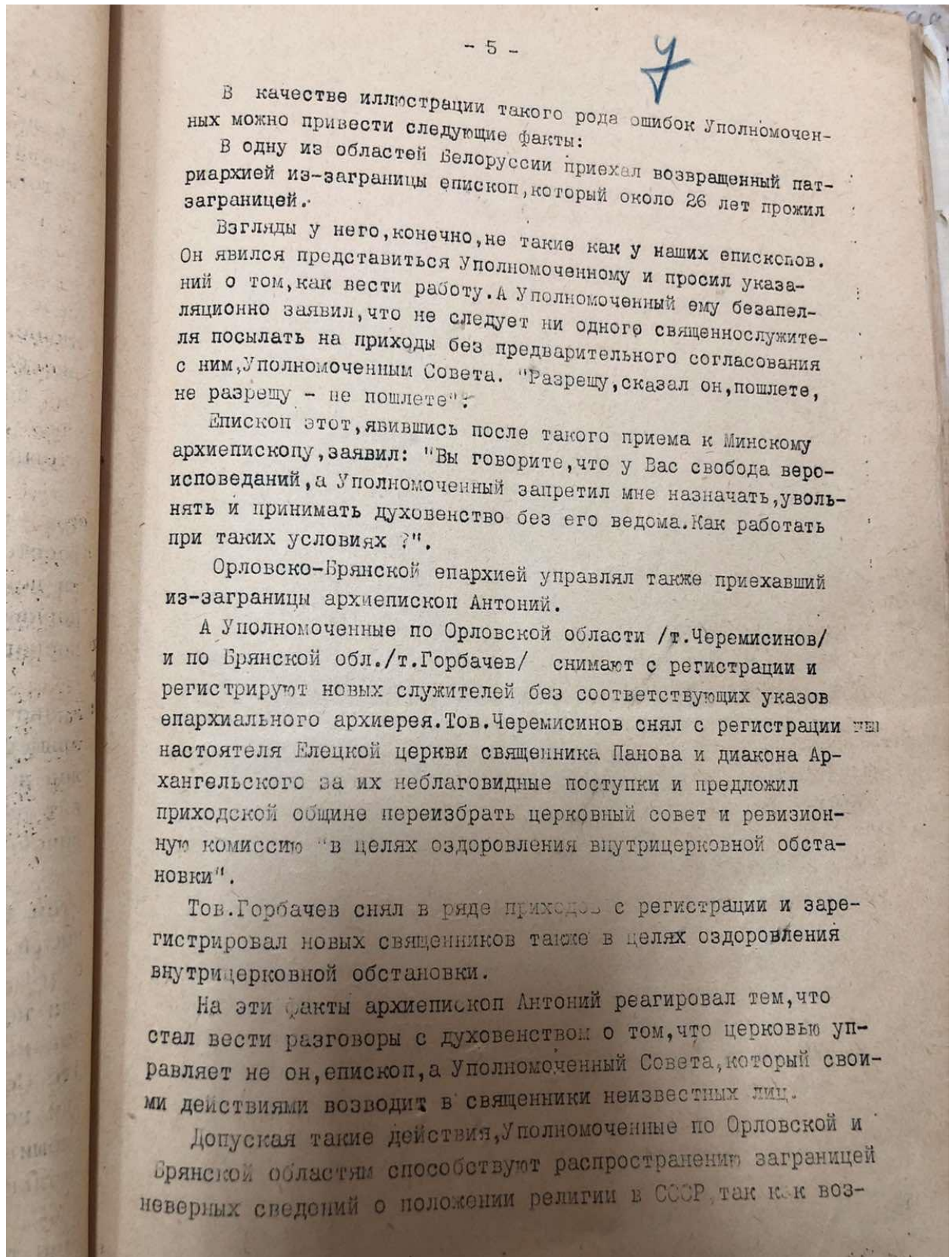
Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 5) (продовження).

Додаток 3

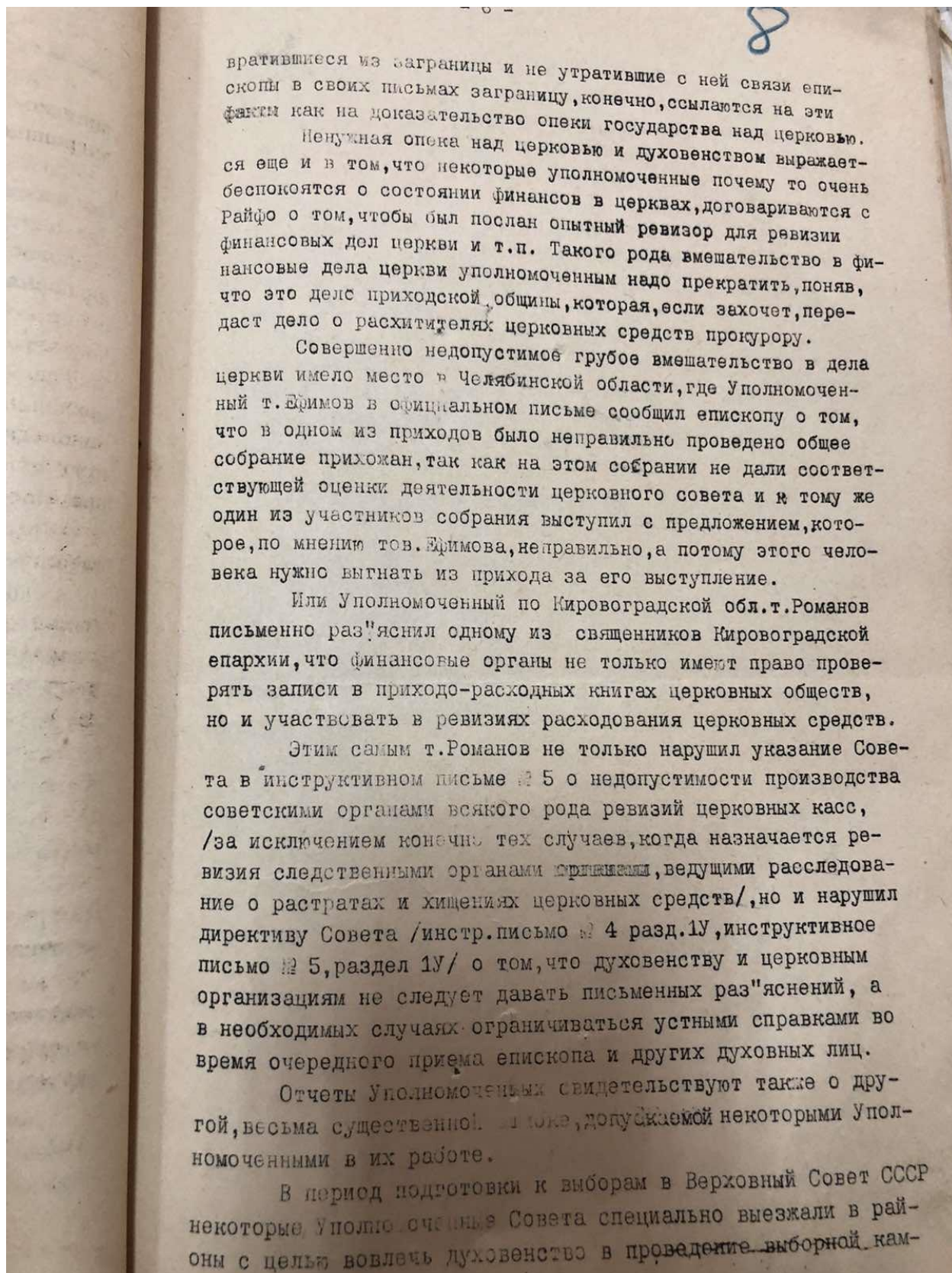
Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 6) (продовження)

Додаток И

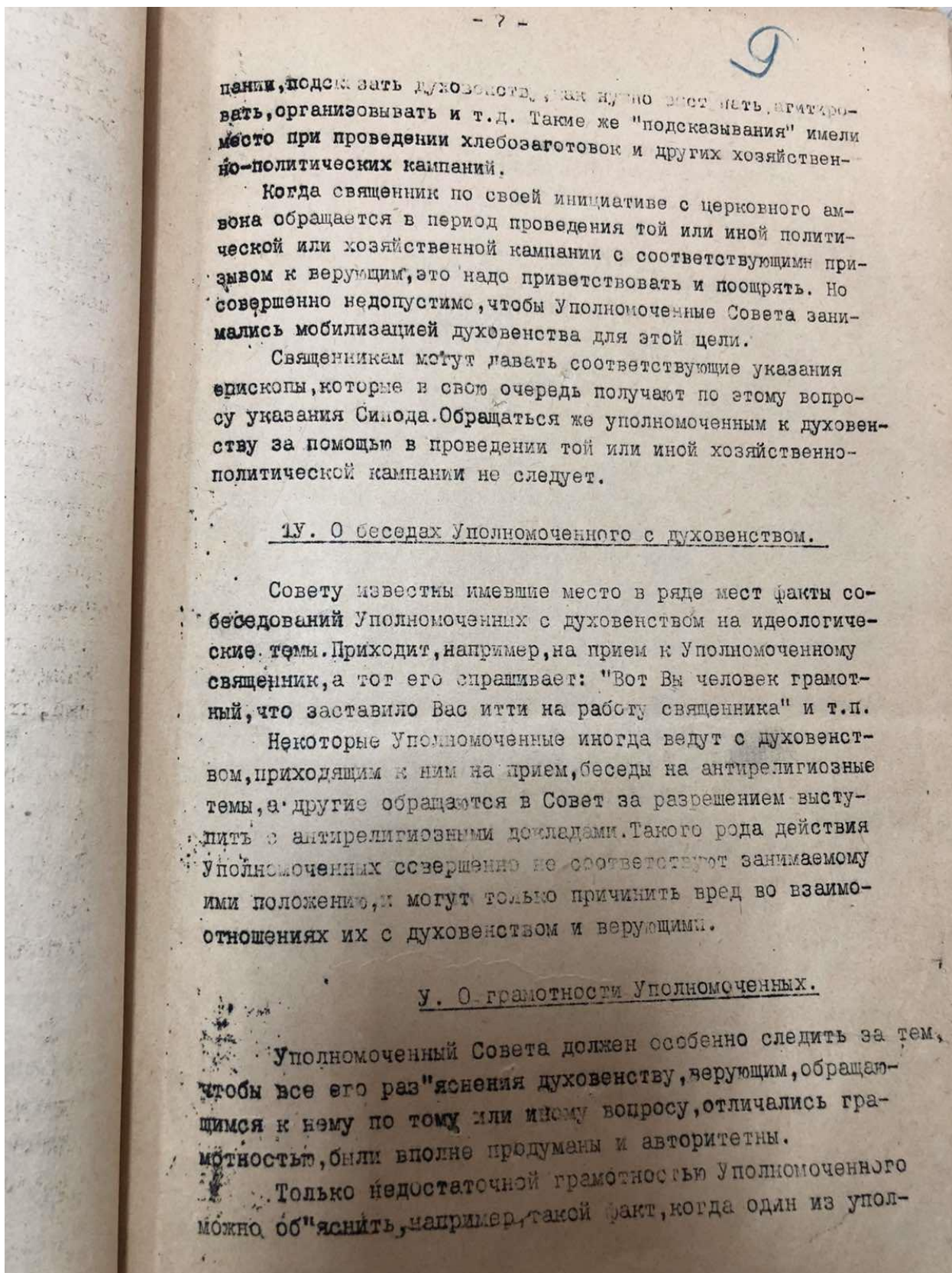
Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 7) (продовження)

Додаток I

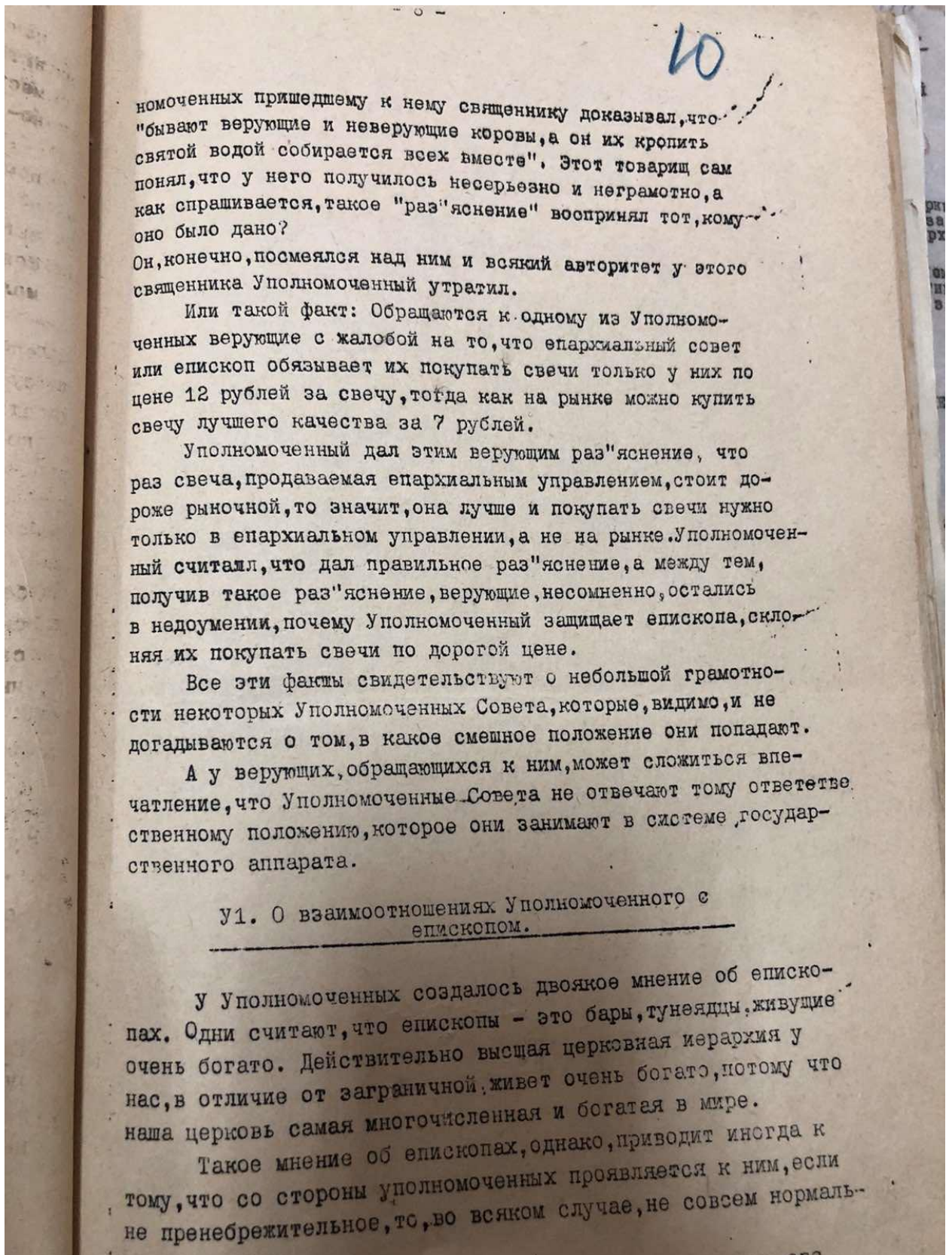
Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 8) (продовження)

Додаток І

Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 9) (продовження)

Додаток Й

Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 10) (продовження)

Додаток К

епископ - хороший человек, что с ним можно любое дело сделать: как Уполномоченный ему скажет, так и будет сделано. К такому епископу, к его действиям эти уполномоченные относятся обычно недостаточно критически и подчас поддаются его влиянию.

В Житомире, например, был епископ Антоний Житомирский. Уполномоченный говорил, что Антоний замечательный человек и что они жили в ладу. Антоний был переведен в Кострому. Приехав туда, он наговорил Костромскому Уполномоченному всяких небывлиц, стараясь показать себя архиерейским, в результате чего Уполномоченный подпал под влияние этого епископа. Дело дошло до того, что епископ перестал ходить к Уполномоченному, а стал вызывать его к себе, стал его совершенно игнорировать, обращаясь непосредственно, минуя Уполномоченного, в Облисполком, в Совет и в другие советские организации.

Эти факты свидетельствуют о том, что некоторые Уполномоченные не умеют тактично поставить таких епископов на свое место, а значит сами своего места не знают. Им необходимо научиться тому, как надо налаживать отношения с епископом, и во-время суметь поставить их на место, если они начинают зарываться. Но все это должно делаться тактично, без грубости, вежливо.

Для того, чтобы иметь правильные взаимоотношения с епископом, Уполномоченный не должен обещать епископу того, чего он не знает или не может сделать. А раз обещал, надо исполнить. Это правило всегда, однако, Уполномоченными соблюдается: иногда дается обещание выполнить то или иное пожелание, удовлетворить то или иное ходатайство епископа, а когда станет вопрос о реализации этого обещания, выясняется, что Уполномоченный сделать этого не может.

Поэтому, чтобы не портить взаимоотношений с епископом, Уполномоченному следует в тех случаях, когда у него нет полной уверенности в возможности удовлетворения ходатайства епископа, или сказать ему, что ответ будет дан в следующий раз после консультации с соответствующими инстанциями, или же прямо ответить, что удовлетворить просьбу нет возможности.

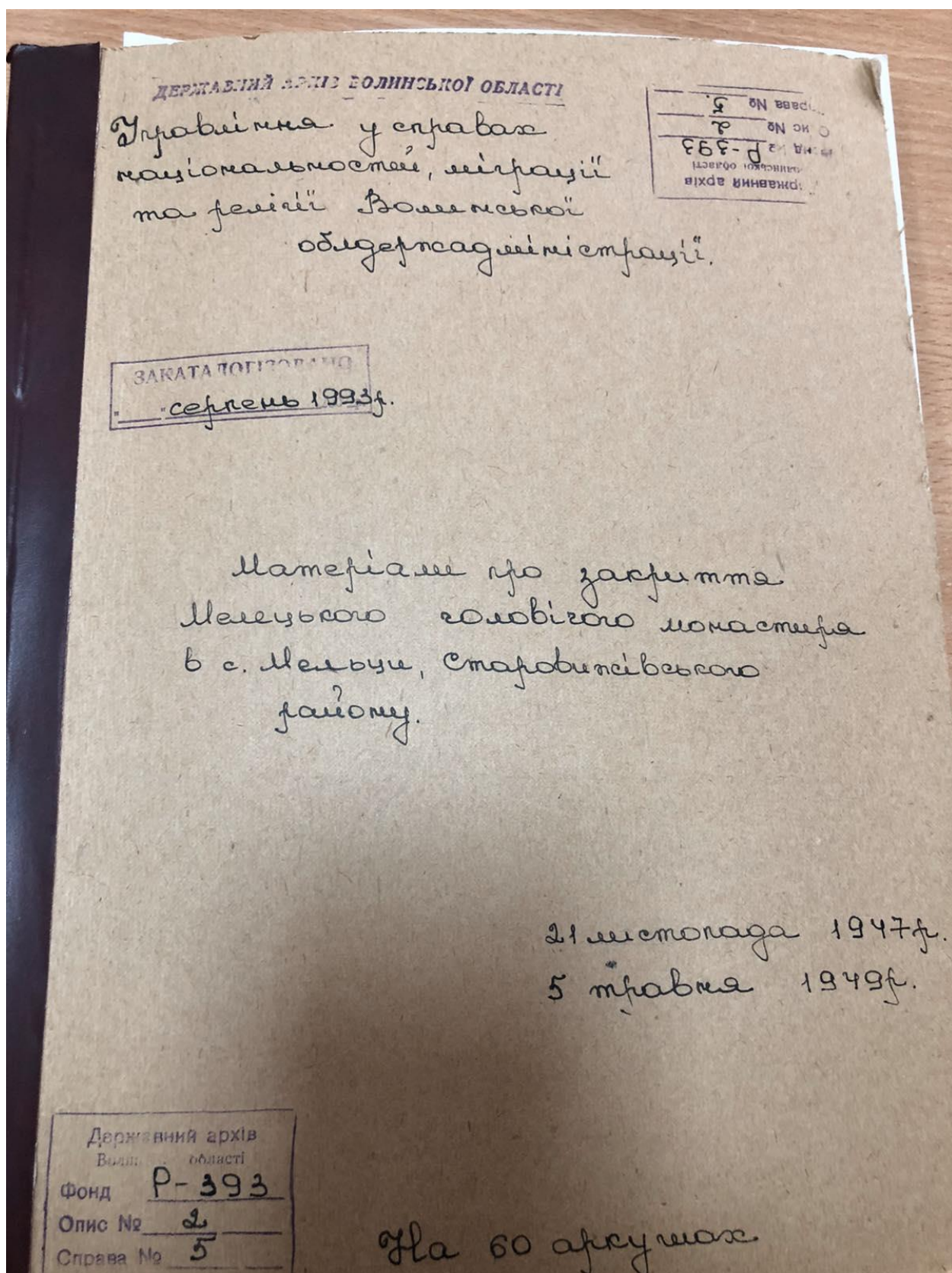
Председатель Совета по делам
русской православной церкви
при Совете Министров С С С Р

/КАРПОВ/

7/с

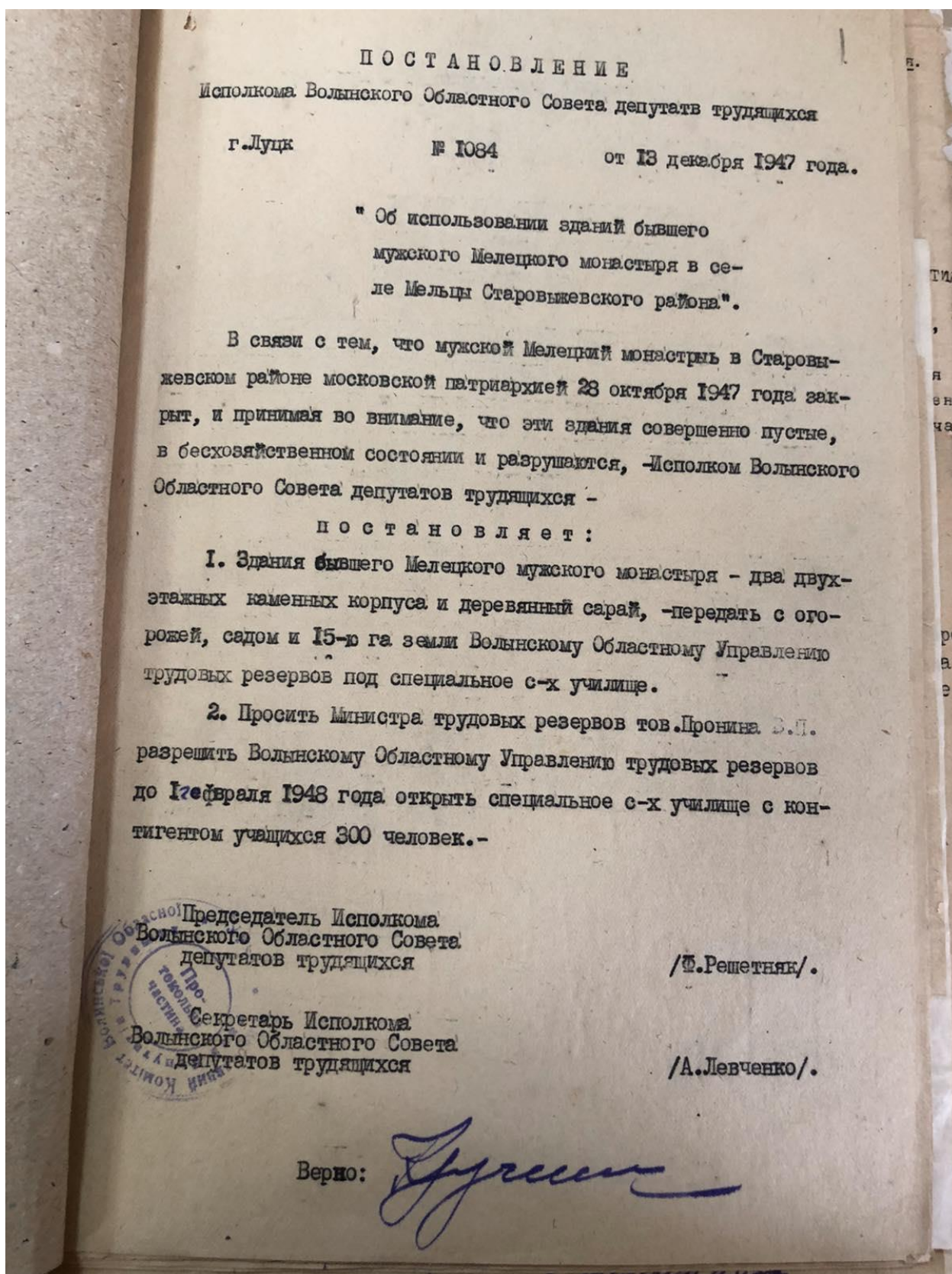
Цілком таємний в радянські часи документ – інструкція вищого керівництва про роль нового радянського чиновника – обласного Уповноваженого Ради по справах РПЦ. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 6, спр. 6, арк. 11) (закінчення).

Додаток Л

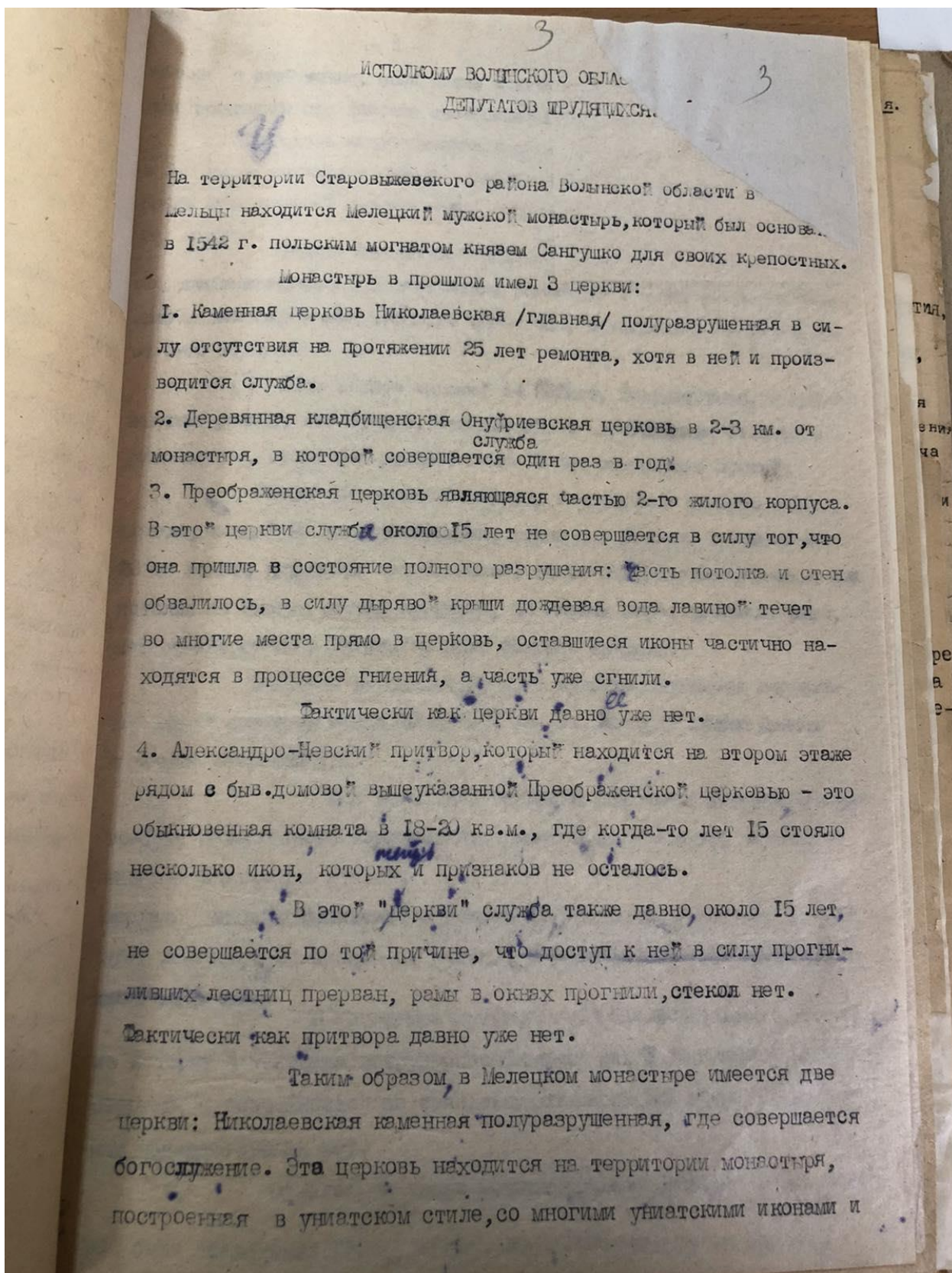
Титульний аркуш справи про закриття Мелецького чоловічого монастиря в 1947 р. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 5).

Додаток М

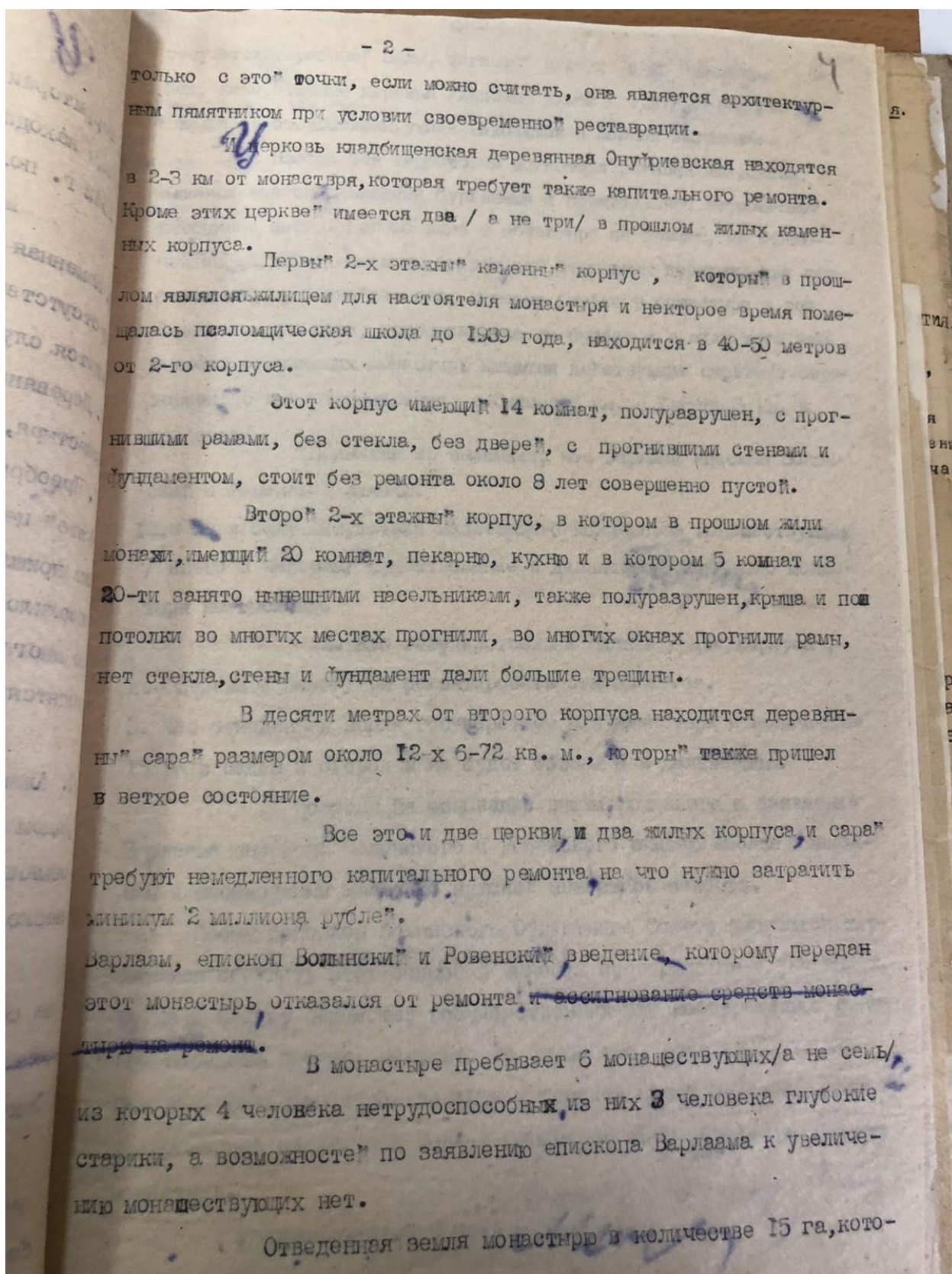
Постанова Волинського облвиконкому про закриття Мелецького чоловічого монастиря в 1947 р. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 5, арк. 1).

Додаток Н

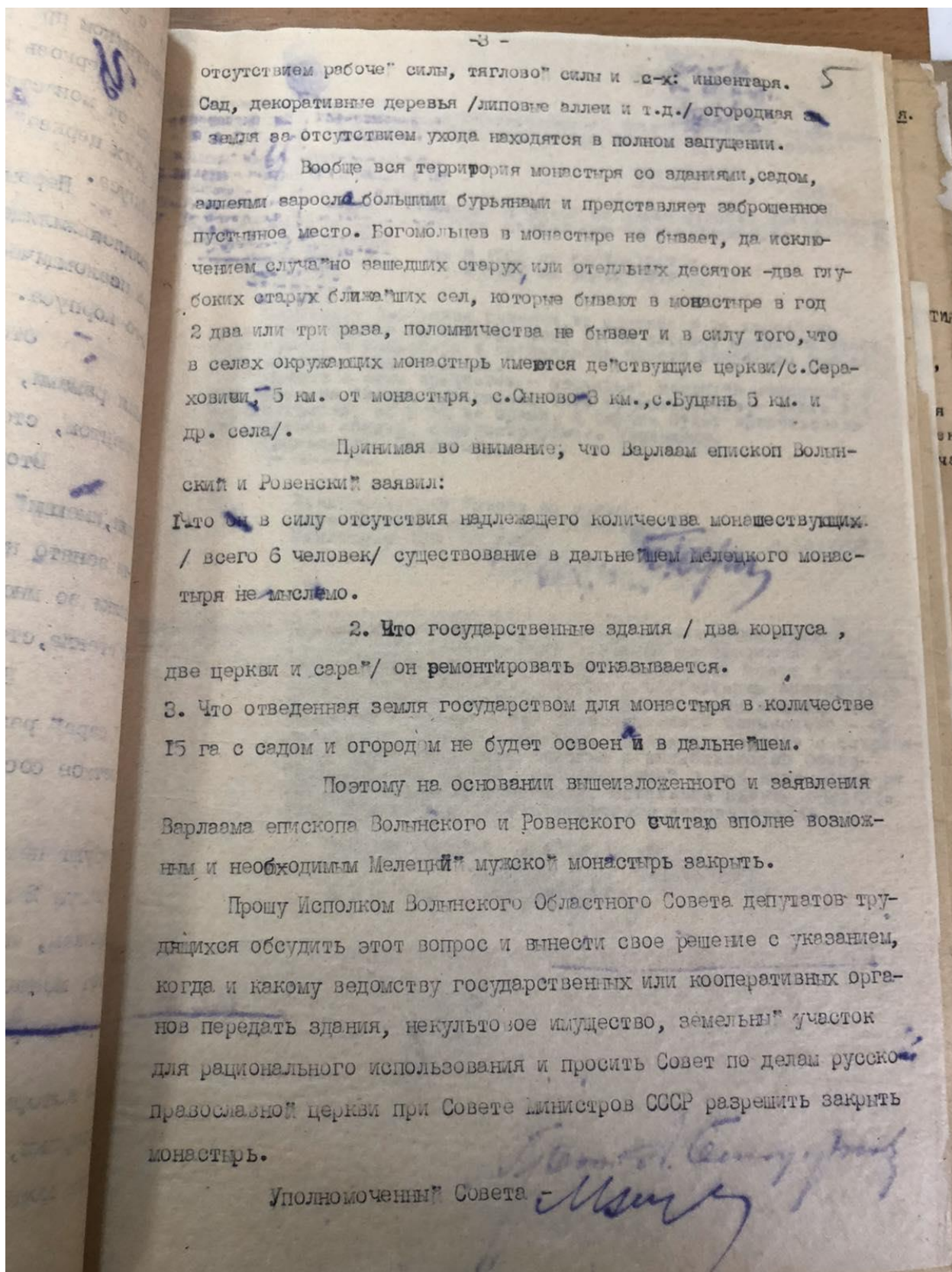
Інформація до постанови Волинського облвиконкому про закриття Мелецького чоловічого монастиря в 1947 р. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 5, арк. 3).

Додаток О

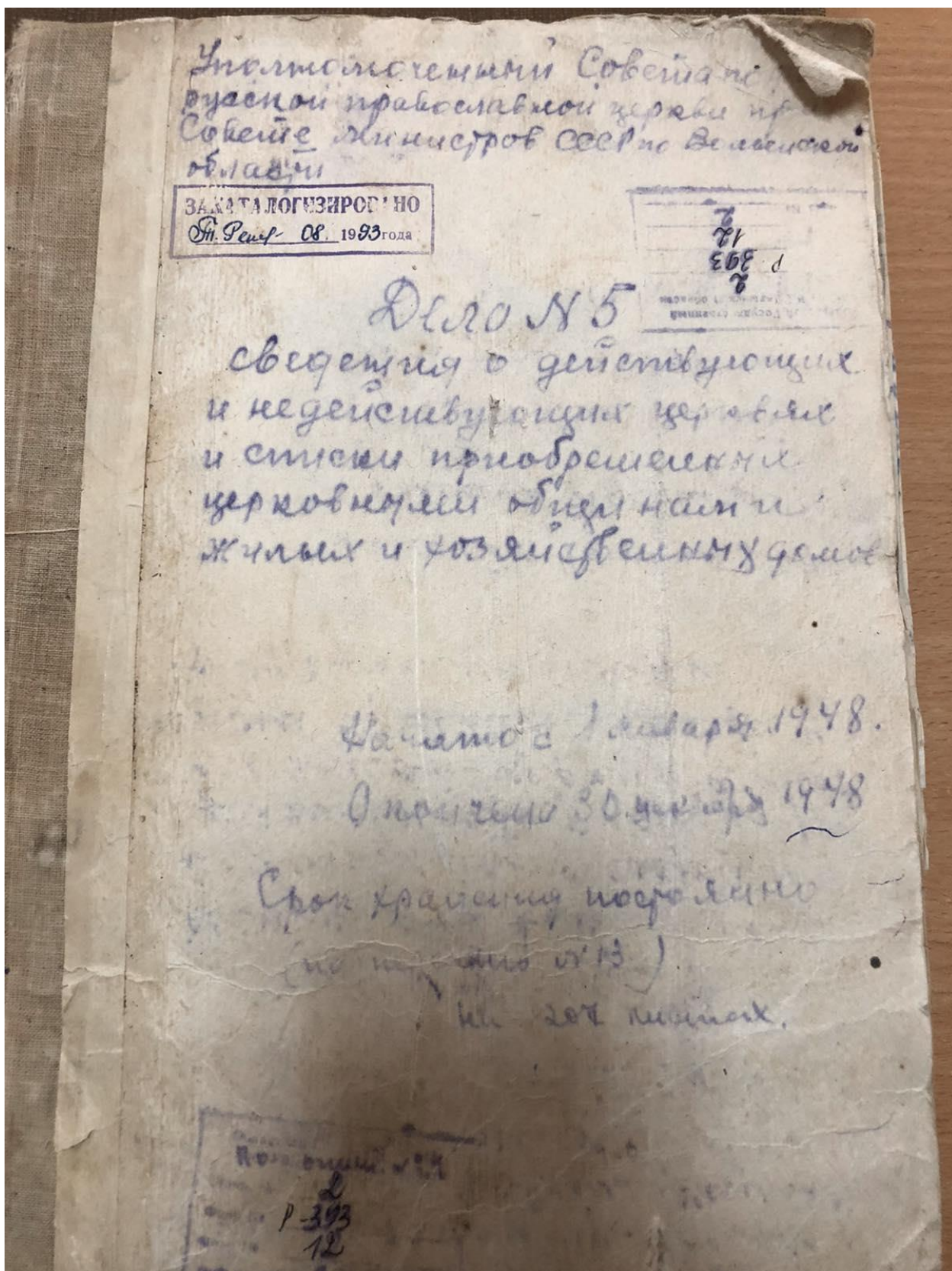
Інформація до постанови Волинського облвиконкому про закриття Мелецького чоловічого монастиря в 1947 р. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 5, арк. 4).

Додаток П

Інформація до постанови Волинського облвиконкому про закриття Мелецького чоловічого монастиря в 1947 р. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 5, арк. 5).

Додаток Р

Титульний аркуш справи з відомостями про кількість діючих та недіючих церков та їх економічний стан на кінець 1948 р. (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 12).

Додаток С

00031

С В Е Д Е Н И Я

о количестве действующих церквей, молитвенных домов и монастырей
по Волынской области за IV квартал 1948 год.

Количество церквей, молитвенных домов и монастырей на конец отчетного квартала			Всего церквей, молитвенных домов и монастырей на конец отчетного квартала			Из общего количества церквей и молитвенных домов открыто по решению Совета с начала текущего года		Количество церквей, молитвенных домов и монастырей закрытых по разным причинам с начала текущего года			
в т.ч. типовых церквей	Молитвенных домов	Монастырей	Всего церквей	в т.ч. типовых церквей	Молитвенных домов	Монастырей	Церквей	Молитвенных домов	Церквей	Молитвенных домов	Монастырей
19	1		400	381	18	1	—	—	1	2	1

.....1948 г.

УКЛОНОВЛЕННИЙ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ
ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ ПРИ СОВЕТЕ
МИНИСТРОВ С С С Р ПО ВОЛЫНСКОЙ
О Б Л А С Т И

/М. ДАДЕНКО/

Кількість зареєстрованих церков у Волинській області на 4-й квартал 1948 року (ДАВО, ф. Р-393, оп. 2, спр. 9-а, арк. 31).